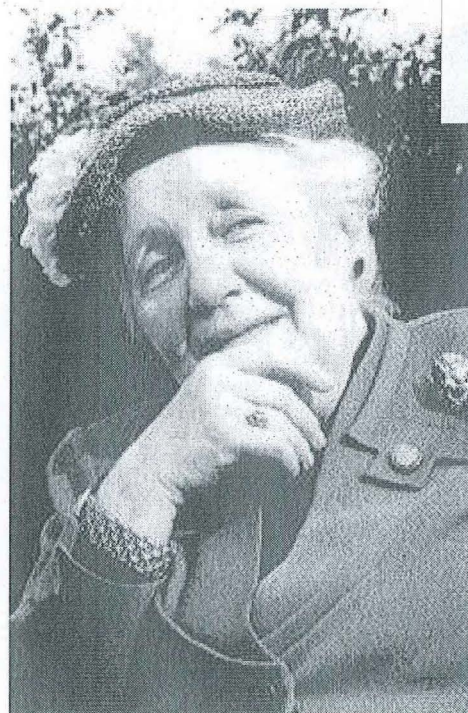
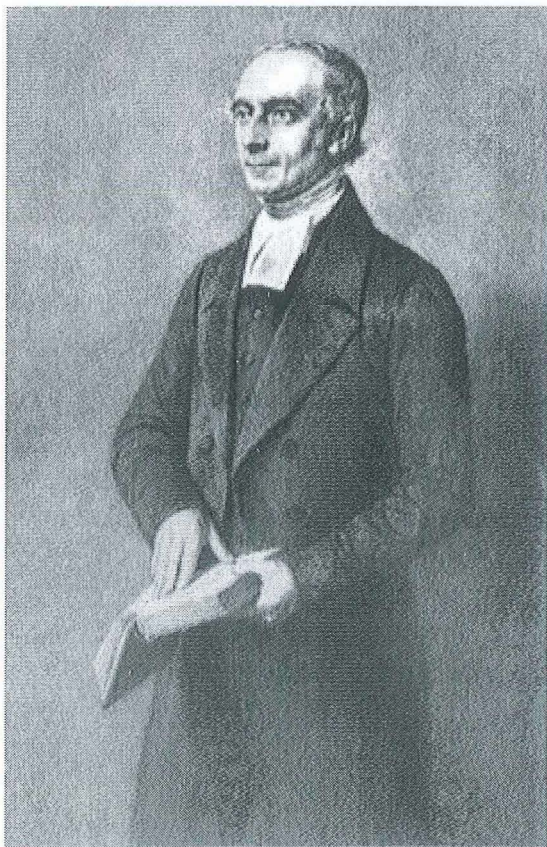

‘Voortdurend voorwaarts zonder voeten’

Onderzoek naar de psychologische structuren van de theologie
van H.F. Kohlbrügge vanuit de psychoanalytische theorie van
Melanie Klein

door Marten Docter

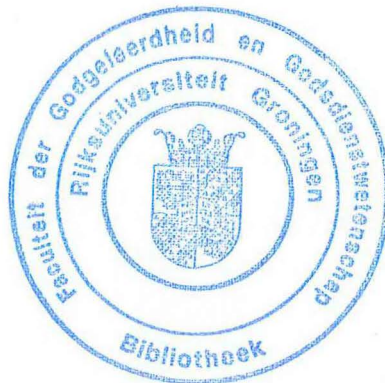

‘Voortdurend voorwaarts zonder
voeten’: Onderzoek naar de
psychologische structuren van de
theologie van H.F. Kohlbrügge vanuit
de psychoanalytische theorie van
Melanie Klein / Marten DOCTER –
2007
Godsdienstpsychologie

‘Voortdurend voorwaarts zonder voeten’

**Onderzoek naar de psychologische structuren van de
theologie van H.F. Kohlbrügge vanuit de
psychoanalytische theorie van Melanie Klein**

door Marten Docter

Doctoraalscriptie theologie

Hoofdvak godsdienstpsychologie

Eerste begeleider: prof. dr. P.M.G.P. Vandermeersch

Meelezer: prof. dr. T.H. Zock

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

Maart 2007

Foto's omslag resp. van H.F. Kohlbrügge en Melanie Klein

Men houde zich geheel vast aan het geloof zonder handen, zie steeds op Christus aan de rechterhand des Vaders zonder gezicht, blijve gaan op de goede weg van Christus' heil, voortdurend voorwaarts zonder voeten (...).

– H.F. Kohlbrügge, preek over Hebréeën 12:14¹

Ja, ja, het is niet anders, met den strop om den hals zijn wij op den weg gekomen, en zoo zal het ook wel blijven, totdat de oude schelm bijgezet en aan de verrottinge overgegeven wordt. En aan dien strop krijgt het lichaam dezes doods soms zulke stuiptrekkingen, dat er alles van schudt. Dat u dit nog bevreemden kan, is ook al goed, ik voor mij weet ook niet anders, dan dat in een madenzak maden, louter maden zitten, en men mag den zak drukken en schudden zoolang men wil, het blijven maden, en er groeien geen vliegende Engelen uit. De oude monnik mag er zoo heilig uitzien, als hij wil, hij blijft schijnheilig, en hoe meer hij zich geeselt, des te gruwelijker wordt hij (...).

– H.F. Kohlbrügge, brief aan dhr. J.D. Ludwig te Utrecht; Elberfeld, 14 oktober 1833²

¹ Vertaling van: H.F. Kohlbrügge, *Zwanzig Predigten*, Elberfeld 1925, p. 176; deze vertaling tekende ik ooit op, zonder bronvermelding, uit een oude uitgave die toen nog in mijn bezit was. Ik heb niet achterhaald om welke uitgave het gaat, maar feit is dat de vertaler met de schitterende alliteratie aan het eind van het citaat het origineel ('immerdar vorwärts ohne Füsse') overtroffen heeft.

² In: H.F. Kohlbrügge, *Door zijne wonden is ons genezing geworden. Brieven van Dr H.F. Kohlbrugge*, Georg Helbig (red.), Wageningen 1935, p. 67

Inhoudsopgave

p. 4	Hoofdstuk 1	Inleiding; probleem- en doelstelling
p. 7	Deel I	Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803-1875)
p. 8	Hoofdstuk 2	Biografie van H.F. Kohlbrügge
p. 12	Hoofdstuk 3	Kohlbrüggés oeuvre en theologie
p. 22	Deel II	Overzicht van de theorie van Melanie Klein
p. 23	Hoofdstuk 4	Introductie
p. 25	Hoofdstuk 5	De ontwikkeling van het vroege ego en de paranoïde-schizoïde positie
p. 33	Hoofdstuk 6	De depressieve positie en de verdere ontwikkeling van het ego
p. 43	Hoofdstuk 7	Nijd
p. 46	Deel III	Onderzoek naar de psychologische structuren van Kohlbrüggés theologie aan de hand van de theorie van Melanie Klein
p. 47	Hoofdstuk 8	Fundamentele parallellen tussen Kohlbrügge en Klein
p. 52	Hoofdstuk 9	Prenatale eenheid en de vraag naar de oprichting van het goede object in het innerlijk bij Kohlbrügge
p. 54	Hoofdstuk 10	De toepasbaarheid van Kleins theorie op Kohlbrüggés theologie: de rol van de Wet
p. 56	Hoofdstuk 11	De erkenning van het eigen sadisme versus het doodlopende misbruik van de Wet
p. 61	Hoofdstuk 12	De twee gedaantes van de Wet en van het superego
p. 65	Hoofdstuk 13	De Wet als katalysator van de depressieve positie
p. 67	Hoofdstuk 14	Naar de oprichting van het goede object in het innerlijk: verschillende fasen en aspecten
p. 72	Hoofdstuk 15	De identificatie met het innerlijke goede object
p. 77	Hoofdstuk 16	In hoeverre draagt Kohlbrüggés model werkelijk bij aan de oprichting van het goede object in het innerlijk?
p. 84	Deel IV	Samenvatting en conclusies
p. 85	Hoofdstuk 17	Samenvatting en conclusies
p. 89		Literatuurlijst

Hoofdstuk 1

Inleiding; probleem- en doelstelling

§ 1 *Mijn fascinatie voor Kohlbrügge*

Tijdens een module kerkgeschiedenis van de kerkelijke opleiding raakte ik gefascineerd door één van de voortreffelijke biografieën in A.J. Raskers *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*.³ Het betrof een beschrijving van leven en theologie van Hermann Friedrich Kohlbrügge⁴, een negentiende-eeuwse theoloog en predikant met een roerige loopbaan en een eigenzinnige orthodoxe theologie die tegen alle theologische mode inging. Bovendien een theoloog van wie de geschriften nog steeds gelezen worden en die wereldwijd nog steeds aanhangers van diverse pluimage kent.

Ik begon me te verdiepen in Kohlbrügge en ging zijn geschriften en vooral zijn preken lezen.⁵ Daarbij bespeurde ik bij mijzelf in sommige periodes de neiging om Kohlbrügges radicale, gepassioneerde theologie te idealiseren; in andere om er medelijdend op neer te zien. Ik heb Kohlbrügge bewonderd om zijn scherpe en originele theologische inzichten; om zijn geworteld zijn in de Schriften; om zijn buitengewoon creatieve exegese. Maar ook heb ik hem verguisd: om zijn zeer negatief mensbeeld; om zijn dramatisch emotionele stijl; om zijn soms drammerige eenzijdigheid.

Zo was het ook tijdens Kohlbrügges leven: hij werd ofwel verguisd, ofwel bewonderd. Zijn theologie – in preken en geschriften – riep heftige reacties op, hetzij van verontwaardiging, hetzij van diepe vertroosting. Tot op de dag van vandaag houden velen Kohlbrügge voor een profeet van de goddelijke waarheid, terwijl anderen hem verslijten voor een godsdienstswaanzinnige met ongezonde ideeën.

Wat was Kohlbrügge nu? Geniaal of gek? En zijn theologie? Goddelijke openbaring of een uitvergoting van menselijke tekorten?

Ik ben onderhand gaan vermoeden dat er in de waardering van Kohlbrügge en zijn theologie nuances mogelijk zijn. Kohlbrügge is niet ‘helemaal goed’ of ‘helemaal slecht’. Toch is het niet vreemd dat in de waardering van zijn persoon en werk vaak voor één van deze beide polen gekozen wordt. Want het is zijn theologie zelf, die leeft bij de spanning tussen deze beide polen.

Ik ging op zoek naar een psychologische theorie die handvatten bood om de theologie van Kohlbrügge beter te begrijpen. Deze theorie vond ik in de psychoanalytische theorie van Melanie Klein. Haar werk vertoont opvallende inhoudelijke parallellen met het werk van Kohlbrügge. Beide, Kohlbrügge en Klein, pogen de diepste motieven en

³ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 2004, p. 100-112

⁴ Merkwaardig genoeg worden twee verschillende spellingen van de naam Kohlbrügge gehanteerd: met en zonder umlaut. De versie met umlaut is oorspronkelijk en correct. Met name in de modernere Nederlandse uitgaven wordt vrijwel zonder uitzondering de vorm ‘Kohlbrugge’ gehanteerd: men heeft de umlaut hier blijkbaar niet nodig geacht. Wij hebben de umlaut zijn rechtmatige plaats (terug)gegeven.

⁵ Ik schreef indertijd, in 2000, een werkstuk over Kohlbrügge, getiteld: *H.F. Kohlbrügge – een onderzoek naar de oorsprong van zijn theologie en de breuk met Da Costa*.

emoties van de mens bloot te leggen. Bij beide zijn schuld en herstel van de relatie centrale thema's. Kleins theorie bleek uitermate geschikt om de psychologische dynamiek van Kohlbrügges theologie in kaart te brengen en te onderzoeken.

§ 2 *Opzet en verantwoording*

Deze scriptie is opgebouwd uit vier delen. In deel I ('Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803-1875)') maken we de lezer bekend met de persoon en met name het werk en de theologie van H.F. Kohlbrügge. In deel II ('Overzicht van de theorie van Melanie Klein') geven we een beschrijving van Kleins theorie gebaseerd op haar belangrijkste publicaties. In deel III ('Onderzoek naar de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie aan de hand van de theorie van Melanie Klein') onderzoeken we de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie vanuit Kleins theorie. In deel IV ('Samenvatting en conclusies') vatten we onze bevindingen samen en presenteren we onze onderzoeksresultaten.

We hebben ervoor gekozen om de informatie in de eerste twee delen niet te beperken tot wat direct relevant is voor ons onderzoek. De reden hiervoor is dat kennis van de context van direct relevante aspecten een beter begrip van deze aspecten geeft. Dat geldt met name voor de theorie van Melanie Klein, waarvan we een tamelijk complete samenvatting geven. De biografie van Kohlbrügge, die we niet direct betrekken bij ons onderzoek,⁶ mag beschouwd worden als een introductie op zijn theologie. Tegelijk hopen we dat de lezer bij het lezen ervan iets mag ervaren van de fascinatie die ons becroop bij de eerste kennismaking met persoon en werk van Kohlbrügge.

§ 3 *Probleemstelling, doelstelling en verantwoording*

De *doelstelling* van deze scriptie is ondertussen reeds enigszins naar voren gekomen:

Het onderzoeken van de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie aan de hand van de psychoanalytische theorie van Melanie Klein met de bedoeling om de psychologische dynamiek van Kohlbrügges theologie beter te begrijpen.

Uit de formulering van onze doelstelling blijkt reeds dat we onszelf een zekere beperking hebben gesteld. We onderzoeken de psychologische structuren van Kohlbrügges *theologie* en willen de psychologische dynamiek van zijn *theologie* beter begrijpen. Dit onderzoek heeft niet de bedoeling om 'Kohlbrügge op de sofa te leggen', dat wil zeggen: dit is geen onderzoek naar de psychologische structuren en de psychologische dynamiek van Kohlbrügges *persoonlijkheid*. Ook richten we ons in ons onderzoek niet op de culturele, sociologische en religieuze achtergronden van Kohlbrügges theologie. Hoewel dit legitieme en interessante benaderingswijzen zijn, beperken we ons onderzoek tot Kohlbrügges theologie en meer bepaald tot de psychologische structuren daarvan. We kunnen Kohlbrügges theologie beschouwen als een bouwwerk waarvan we de structuur kunnen onderzoeken ook los van de bouwer en de historische omstandigheden waarin het is gebouwd. Enerzijds is deze beperking

⁶ De reden voor deze keuze geven we in de volgende paragraaf.

praktisch van aard: ons onderzoek moet niet te wijdlopig worden. Anderzijds biedt deze benadering het voordeel dat Kohlbrügges theologie, bestaande in zijn teksten, toegankelijker en objectiever is dan zijn persoonlijkheid. Met de woorden van Paul Ricoeur: 'De auteur kan niet langer antwoorden; het enige wat overblijft is zijn werk lezen.'⁷

Onze doelstelling maakt duidelijk dat we de psychoanalytische theorie van Melanie Klein als uitgangspunt nemen voor ons onderzoek naar de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie. De keuze voor de theorie van Klein is met name gebaseerd op de inhoudelijke parallellen tussen Kleins theorie en Kohlbrügges theologie, zoals hierboven omschreven. Het onderzoeken van de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie aan de hand van de psychoanalytische theorie van Melanie Klein heeft een experimenteel karakter. De uitkomst van dit onderzoek ligt niet van tevoren vast. In de loop van ons onderzoek zullen we zien hoe ver de genoemde inhoudelijke parallellen reiken en of en hoe de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie afwijken van de modellen van Kleins theorie.

Uit het feit dat we Kleins theorie als uitgangspunt nemen voor ons onderzoek vloeit de *onderzoeksvraag* van deze scriptie voort. Wanneer we de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie benaderen vanuit het theoretische model van Klein, blijkt de belangrijkste vraag met betrekking tot Kohlbrügges theologie te zijn:

In hoeverre draagt de theologie van Kohlbrügge bij aan een geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk?

Wij begrijpen dat de lezer die geen kennis heeft van de theorie van Melanie Klein, de context mist om deze onderzoeksvraag goed te begrijpen. Deze context kan de lezer zich in het tweede deel ruimschoots eigen maken.

⁷ Paul Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Sciences. Essays on language, action and interpretation* (1981), (red.) John B. Thompson, Cambridge 1995, p. 147; eigen vertaling

Deel I Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803-1875)

Hoofdstuk 2

Biografie van H.F. Kohlbrügge

§ 4 *Jeugd en 'eerste bekering'*

Hermann Friedrich Kohlbrügge wordt op 15 augustus 1803 geboren te Amsterdam als oudste zoon van een Duitse zeepzieder die zich in Nederland heeft gevestigd. Zijn vader is luthers; zijn moeder, een Nederlandse, hervormd. Het gezin maakt deel uit van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk.

De jonge Kohlbrügge bezoekt de Latijnse school. Hij studeert daarna godgeleerdheid en klassieke taal- en letterkunde. Hij raakt bevlogen voor humanisme en mystiek. Niet lang nadat hij kandidaat in de theologie is geworden heeft hij een ervaring die hij later zijn 'eerste bekering' zal noemen. Hij breekt met mystiek en humanisme en keert terug naar de orthodoxie. Het streven naar een heilig leven wordt voor hem belangrijk. In deze periode groeit zijn liefde voor de geschriften van Luther. Deze liefde is zijn hele leven blijven bestaan.

Kohlbrüggens vader overlijdt als Kohlbrügge 22 is. Op zijn sterfbed laat zijn vader hem beloven te zullen promoveren in de theologie. Kohlbrügge rondt de studie af en wordt proponent en hulpprediker in Amsterdam. In zijn radicale preken staan thema's centraal als de volslagen ellende van de mens en de noodzaak van een heilig leven. Zijn preken roepen enthousiasme maar ook vijandschap op.

§ 5 *Conflict met de Lutherse Kerk; promotie en huwelijk*

Naar aanleiding van een preek van een oudere predikant dient de 24-jarige Kohlbrügge een bezwaarschrift in bij het consistorie. Kohlbrügge hekelt de 'negatieve Neologie in al haren omvang' die volgens hem in de preek naar voren kwam. 'Toentertijd wierp ik de lont in het kruidvat', verklaart hij later.⁸ Het consistorie pikt dit niet van de jonge proponent. Kohlbrügge weigert echter op de inhoud van zijn kritiek terug te komen. Het consistorie ontslaat Kohlbrügge als proponent. Uiteindelijk wordt hij bovendien afgezet als predikant. Hij verliest zijn traktement.

Kohlbrügge verhuist naar Utrecht om te promoveren op een filologisch-theologische verhandeling over Psalm 45. Tegen de heersende opvattingen in interpreteert hij de Psalm strikt christologisch. Door een briljante verdediging verwerft hij desalniettemin op 4 juni 1829 zijn doctorsgraad cum laude. Kort daarop trouwt hij met Catharina Louise Engelbert. Het jonge echtpaar brengt de wittebroodsweken door bij verschillende mannen uit de kring van het Réveil, waar Kohlbrügge ondertussen deel van uit is gaan maken.

§ 6 *Conflict met de Hervormde Kerk; dood van zijn vrouw*

In de periode van werkeloosheid bestudeert hij onder andere de Dordtse leerregels en Calvijn. Hij raakt overtuigd van de juistheid van de gereformeerde leer. In 1830 vraagt hij het lidmaatschap van de plaatselijke hervormde gemeente aan. De lutherse kerkeraad te Amsterdam blijkt echter niet bereid om een bewijs van goed zedelijk

⁸ H. Klugkist Hesse, *H.F. Kohlbrügge*, Wuppertal 1935, p. 68

gedrag te verstreken. Na een periode van bijna drie jaar volgt een definitieve afwijzing op formele gronden.⁹ Kohlbrügge publiceert hierover een geruchtmakend boek: *Het lidmaatschap bij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet*. Zijn vrouw is ondertussen overleden aan de tering. Zij laat hem twee zonen na, Gerrit en Jacob.

§ 7 'Tweede bekering'

Kohlbrügge maakt voor zijn gezondheid een reis naar het Rijnland en het Wuppertal. Deze streek werd gekenmerkt door een divers geestelijk leven, waar piëtisme en opwekkingsbewegingen deel van uitmaakten. Kohlbrügge maakt er kennis met verschillende geestverwanten. Eén van hen is de Elberfelder predikant Gottfried Daniel Krummacher. Hij moet niets hebben van de opwekkingskoorts. Krummacher nodigt Kohlbrügge uit om op 31 juli 1833 te preken in de Alte Reformierte Kirche te Elberfeld. De preek zal gaan over Romeinen 7:14. Tijdens de preekvoorbereiding ervaart Kohlbrügge wat hij zelf omschrijft als zijn 'tweede bekering'. Hij wordt gegrepen door de komma in Rom. 7:14 achter het woord 'fleischlich': 'Denn wir wissen, dass das Gesetz geistlich ist; ich aber bin fleischlich, unter die Sünde verkauft'.¹⁰ Deze komma sluit uit dat het woord 'fleischlich' een bijwoordelijke bepaling zou zijn bij 'unter die Sünde verkauft': in dat geval zou wellicht het 'geestelijke' deel van de mens niet vleeselijk en niet onder de zonde verkocht zijn. 'Ich aber bin fleischlich', *komma*, 'unter die Sünde verkauft' is echter een definitieve verklaring die Paulus uitspreekt als wedergeboren christen. De wedergeboren christen is dus net zo 'vleeselijk' als de onbekeerde zondaar. Daarom is elk streven om heilig te leven zinloos. De christen moet zich van de wet en haar werken afkeren om zich alleen op Gods genade in Christus te verlaten. 'Ik weet niet, dat mij in mijn leven iets meer aangegrepen heeft als die komma te zien', schrijft Kohlbrügge later. De preek slaat in als een bom. Zij wordt uitgegeven en is al snel uitverkocht. Maar vooral bij piëtisten roept Kohlbrüggess boodschap grote weerstand op.

§ 8 *Conflict met de Rijnlandse kerk; tweede huwelijk*

Kohlbrügge gaat door met preken en besluit om bij het consistorium van het Rijnland een verzoek in te dienen tot toelating tot het predikambt. Opnieuw echter komt de Amsterdamse kwestie boven. Zijn radicale boodschap levert hem bovendien de verdenking van antinomisme¹¹ op. Ook had Kohlbrügge zich kritisch uitgelaten over het geestelijk leven in de streek. Niet alleen wordt zijn verzoek niet ingewilligd, het preken in het Rijnland wordt hem volledig verboden. Kohlbrügge keert terug naar Nederland. Op 31 oktober 1834 trouwt hij opnieuw, met Ursuline Philippine Baronesse van Verschuer. Enkele jaren later sterft zijn moeder.

⁹ Het is zeer waarschijnlijk dat de synode van de Nederlandse Hervormde kerk bang was dat de radicale Kohlbrügge de bestaande onrust omtrent de belijdenis verder zou doen oplaaen.

¹⁰ Uit de Bijbelvertaling van Luther.

¹¹ Antinomisme is de afwijzing (op grond van de genade) van Gods Wet als op enigerlei wijze bindend voor het geloofsleven.

§ 9 *Conflict met Isaac Da Costa en het Réveil*

Kohlbrügges preek over Romeinen 7:14 was ook in Nederland verspreid. In de kringen van het Réveil leidt zij tot hevige beroering. Isaac Da Costa schrijft Kohlbrügge op 15 november 1833 een uitvoerige brief waarin hij Kohlbrügge stevig op de vingers tikt. Kohlbrügge zou de heiliging ten onrechte volkomen buiten de mens plaatsen. Kohlbrügge is diep gegriefd en schrijft een felle reactie. De breuk met Da Costa is dan compleet. Zij is tegelijk een breuk met het Réveil.

Met de Afscheiding, die zich in dezelfde tijd voltrok, heeft Kohlbrügge nooit willen meegaan. Hem stond het ideaal van een volkskerk voor ogen.

§ 10 *Studie, schrijven, pastoraat*

Kohlbrügge brengt de jaren die volgen in Utrecht door. Hij is werkeloos. Omdat zijn vrouw bemiddeld is kan het gezin zich redden. Kohlbrügge onderhoudt in deze tijd een omvangrijke pastorale briefwisseling. Ook schrijft hij een uitvoerige parafraze op Romeinen 7 om zijn exegeze van Rom. 7:14 te verduidelijken. Hij werkt zijn theologische ideeën verder uit in een commentaar op het eerste hoofdstuk van het Mattheüsevangelie.

§ 11 *Eindelijk een gemeente: de 'Niederländisch-Reformierte Gemeinde'*

In 1845 is Kohlbrügge met zijn gezin opnieuw in het Rijnland. Hij raakt betrokken bij de kwestie van de 'Union' en de 'Agenda'. Dit zijn respectievelijk de vereniging van luthersen en gereformeerden en de daartoe aangepaste liturgie die door Friedrich Wilhelm III werden opgelegd. Een groep Elberfelder gereformeerden die zich hiertegen verzetten, doet een beroep op Kohlbrügge. Na aanvankelijke terughoudendheid stemt hij toe. Hij verhuist in 1846 naar Elberfeld. Hij houdt godsdienstoefeningen¹² en geeft catechisatie. De kring van zijn aanhangers groeit snel. Kohlbrügge vraagt het lidmaatschap van de Reformierte Gemeinde aan. Zijn doel is om in het ambt te treden en vrijstelling van de 'Agenda' aan te vragen. Er volgt een toelatingsgesprek. De predikanten van de streek¹³ voelen hem stevig aan de tand over zijn omstreden denkbeelden. Kohlbrügge stelt zich meegaand op. Het gesprek verloopt positief en hij wordt als lidmaat aanvaardt. Kort daarop echter verbiedt het presbyterie hem om nog langer godsdienstoefeningen te houden. Kohlbrügge voelt zich in de val gelokt en weigert. Ondertussen is de Berlijnse regering niet bereid om vrijstelling van de 'Agenda' te verlenen. Kohlbrügge bepleit zijn zaak bij koning Friedrich Wilhelm IV. Deze vaardigt een tolerantie-edict uit dat de mogelijkheid biedt om een vrije gemeente te stichten. Op 18 april 1847 stichten Kohlbrügge en de zijnen een van landskerk en staat onafhankelijke gemeente gegrond op de gereformeerde belijdenisgeschriften. De gemeente heet aanvankelijk 'Reformierte Gemeinde', maar op verzoek van de koning wordt de verwarrende naam veranderd in 'Niederländisch-Reformierte Gemeinde'. De gemeente bouwt het jaar daarop een eigen kerkgebouw. Er is veel verzet van de landskerk. Geen predikant is bereid om Kohlbrügge in het

¹² In feite aan huis gehouden kerkdiensten waarin een preek centraal stond.

¹³ Waaronder F.W. Krummacher, zie verderop.

ambt te bevestigen. Noodgedwongen wordt hij bevestigd door de ouderlingen van de gemeente. Op 14 mei 1848 houdt hij zijn intredepreek.

Kohlbrügge beschouwt zijn gemeente als een 'noodgemeente' en als een 'rijsje van de Nederlandse Hervormde Kerk' in ballingschap. Zijn ideaal blijft de volkskerk. Uiteindelijk zijn de contacten met predikanten uit de landskerken goed. De vele theologen die zijn gemeente voortbrengt worden alle predikant in de landskerk; hetzij in Nederland, hetzij in Duitsland, en zelfs elders.

§ 12 *Nederlandse erkenning; dood en ziekte van vrouw en kinderen; overlijden*

Vanaf 1856 krijgt Kohlbrügge uitnodigingen om op Nederlandse Hervormde kansels te preken. De synode verzet zich er niet tegen. In 1863 preekt hij in de Domkerk te Utrecht. Twee jaar later krijgt hij zelfs een beroep naar Zoutelande. Ondanks zijn dankbaarheid neemt hij het beroep niet aan. In 1871 preekt hij op uitnodiging van Abraham Kuyper in een overvolle Zuiderkerk te Amsterdam. Op preekverzoeken van afgescheiden en vrije gemeenten gaat hij echter niet in.

Zijn tweede vrouw sterft in 1866. Kohlbrügge is er kapot van. In 1858 was zijn zoon Jakob gestorven als officier op Java. Zijn andere zoon Gerrit blijkt aan een ongeneeslijke hersenaandoening te lijden waardoor hij verstandelijk gehandicapt raakt. In 1873 sterft zijn enige kind uit zijn tweede huwelijk, Anna. Op 29 november 1874 preekt hij voor het laatst. Hij ligt ziek te bed en put veel troost uit zijn boek over Mattheüs I. Hij maant zijn gemeenteleden aan om vast te houden aan de 'eenvoudige Heidelberger'.¹⁴ Op 5 maart 1875 sterft hij.

¹⁴ De Heidelberger Catechismus.

Hoofdstuk 3

Kohlbrügges oeuvre en theologie

§ 13 *Kohlbrügges oeuvre: samenstelling*

Kohlbrügge was predikant en pastor in hart en nieren. Zijn aandacht en energie gingen niet uit naar het systematisch presenteren van zijn theologie, maar naar het prediken van het Woord. Zijn oeuvre bestaat dan ook in de eerste plaats uit honderden preken. Deze werden door Kohlbrügge zelf of door toehoorders op schrift gesteld. Vaak werden preken gepubliceerd kort nadat ze gehouden waren. In grote meerderheid werden de preken in het Nederlands vertaald, veelal door Nederlandse vrienden. Kohlbrügge hechtte er grote waarde aan dat zijn preken op schrift verspreid werden.¹⁵ Hij schreef daarnaast verschillende verhandelingen en monografieën met betrekking tot uitleg van de Schrift, geloofsleven, theologie, kerkelijk leven, catechisatie en soms actuele kwesties. Kohlbrügge schreef ook gedichten, waarvan sommige zijn gepubliceerd. Tenslotte was hij een gepassioneerd brievenschrijver.

Reeds tijdens zijn leven waren er uitgaven van zijn werk in vertaling in Oostenrijk, Zwitserland, Amerika, Frankrijk, België, Engeland, Hongarije, Bohemen en Moravië. Na zijn dood zijn er verschillende niet eerder verschenen werken uitgegeven. Uit zijn omvangrijke correspondenties zijn selecties gepubliceerd. Tot op de dag van vandaag is er geen einde gekomen aan de gestage stroom van publicaties op zijn naam. Het leeuwendeel bestaat uit heruitgaven en (nieuwe) vertalingen.

Daarnaast is er in de loop der tijd een grote hoeveelheid publicaties over Kohlbrügge en zijn theologie verschenen.

We zullen nu eerst zien hoe belangrijke bouwstenen van Kohlbrügges theologie te vinden zijn in de theologie van Luther en Calvijn. Vervolgens geef ik een samenvatting van drie werken¹⁶ die in het bijzonder het ontstaan en de ontvouwing van zijn theologie representeren: zijn preek over Rom. 7:14 van 31 juli 1833; zijn parafrase van Romeinen 7 die hij zo'n zes jaar later schreef; en zijn commentaar op het eerste hoofdstuk van het Mattheüsevangelie dat hij weer vijf jaar later schreef.¹⁷

§ 14 *De wortels van Kohlbrügges theologie: Luther en Calvijn; de Dordtse leerregels*

In Kohlbrügges theologie zijn fundamentele elementen uit het denken van Luther en Calvijn op een unieke manier met elkaar verweven. We hebben gezien dat Kohlbrügges kerkelijke wortels Luthers waren. Kohlbrügge las Luther graag en veel en is sterk door hem beïnvloed. Het centrale thema in beider theologie is de

¹⁵ Zie W.C. Meeuse, *Kohlbrugge en Steven de Clerq. Een vriendschap op afstand*, Zoetermeer 2000, p. 85

¹⁶ Ik heb de betreffende werken zowel in het oorspronkelijke Duits als in de Nederlandse vertalingen gelezen. Omwille van de leesbaarheid heb ik in principe gekozen voor het gebruik van de vertalingen. Deze zijn over het algemeen voldoende nauwkeurig. Indien nodig verwijs ik naar het oorspronkelijke Duits of geef ik een eigen vertaling.

¹⁷ Cf. J. Loos, *De theologie van Kohlbrügge*, Amsterdam 1948, p. 60: 'Zie hier den inhoud van Kohlbrügge's geschrift over Matth. 1. Met dat andere geschrift uit Kohlbrügge's Utrechtse jaren, zijn paraphrase van Rom. 7, vormt het de voornaamste bron voor de kennis van zijn theologie (...)'.
 1

rechtvaardiging van de goddeloze. Luther geeft de volgende typische samenvatting van zijn visie op de rechtvaardiging:

De heiligen zijn van binnen steeds zondaren, daarom worden zij van buiten steeds gerechtvaardigd. De huichelaars daarentegen zijn van binnen steeds rechtvaardig, daarom zijn zij van buiten steeds zondaren. Van binnen zeg ik, d.w.z. zoals wij in onszelf, in onze ogen, naar onze beoordeling zijn, van buiten echter, zoals wij bij God en naar zijn beoordeling zijn.¹⁸

Hiermee is het hart van zowel Luthers als Kohlbrügges theologie gegeven. De heilige erkent zijn zonde voor God. Juist daarom rekt God hem barmhartig Christus' rechtvaardigheid toe. De huichelaar daarentegen is rechtvaardig in eigen ogen en daarmee een zondaar voor God.

Luthers begrip van de rechtvaardiging wordt verder gekenmerkt door de antithese tussen Wet en evangelie. Tegenover de volkomen genade van het evangelie staat de volkomen ongeschiktheid van de mens om Gods heilige Wet te volbrengen. De Wet stelt onmogelijke eisen en drijft de mens zo tot het evangelie van Jezus Christus. Zo heeft de Wet primair een negatieve betekenis.

Ook bij Kohlbrügge zien we deze dialectiek tussen Wet en evangelie. Toch is Kohlbrügges visie op de Wet wezenlijk anders en sterk beïnvloed door Calvijn. Voor Kohlbrügge is de Wet primair positief. De Wet wil ons leven en ons geluk. De Wet is zelf evangelie en haar inhoud genade. De Wet wijst namelijk naar Christus in Wie God ons geeft wat Hij in zijn Wet eist. Zo is de Wet uitdrukking van Gods wezen en wil. Net als bij Calvijn is voor Kohlbrügge de heiligheid en onvoorwaardelijke geldigheid van Gods Wet fundamenteel. Volgens beiden ontstaat de antithese tussen Wet en evangelie doordat de mens de Wet tegen haar bedoeling in gebruikt. Dat gebeurt zodra de mens zich aanmatigt de Wet te kunnen onderhouden. De Wet kan dan niet anders dan zijn onvolkomen pogingen veroordelen.

We noemen tenslotte de invloed van de Dordtse leerregels. Deze bevestigden voor Kohlbrügge de positieve interpretatie van de predestinatie die bij hemzelf gerijpt was.¹⁹ De uitverkiezing was voor Kohlbrügge waarborg van de soevereiniteit, maar juist ook van de troostende zékerheid van Gods genade.²⁰

§ 15 *De preek over Rom. 7:14*

Deze verschillende theologische invloeden culmineerden in Kohlbrügges interpretatie van Romeinen 7:14. We geven een samenvatting van de preek die hij 31 juli 1833 hield over dit vers.

In zijn inleiding stelt Kohlbrügge dat in de gehele Schrift naast het evangelie de onwrikbare geldigheid van de Wet wordt bevestigd. Maar in het Nieuwe Verbond

¹⁸ M. Luther, *Vorlesung über den Römerbrief*, 1516, Weimarer Ausgabe 56, 268-69; mijn vertaling

¹⁹ Dit onder andere op grond van zijn exegese van Romeinen 9-11. Overigens had Kohlbrügge kritiek op de wijze waarop de predestinatieleer werd ingezet in de discussie met de Remonstranten: zie J. Loos, 'De theologie van Kohlbrugge', Amsterdam 1948, p. 37.

²⁰ Dit evenwel alleen voor degenen die ervan doordrongen zijn dat zij deze genade niet verdiend hebben en ook niet verdienen kunnen.

wordt de Wet in zijn volle geestelijkheid onthuld. Daardoor kan geen mens zich nog voor God verontschuldigen. Niet alleen wie zondigt, staat schuldig voor God, maar óók wie meent goed te doen. Zo stuurt de Wet erop aan dat de mens tot erkenning van zijn zonde komt en zich geheel overgeeft aan Christus. Christus vervult de Wet in zijn gelovigen, zodat God “ons in Hem aanziet als geheel en al rechtvaardig, heilig, rein en volkomen, zonder vlek of rimpel, – zóó aanziet, als hadden wij nooit eenige zonde gedaan of gehad”.²¹ Dit moet in geloof worden aangenomen, tegen de ervaring in. De heiligheid van de gelovige is principieel verborgen. Dit frustreert, omdat “de oude monnik” in de gelovige zijn heiligheid zelf wil bewerken. Daarom preekt Kohlbrügge over “het bestaan van den door het bloed van Christus gerechtvaardigden en geheiligden, en van alle zonden afgewasschen Christen”.²²

De gelovige moet kiezen uit twee manieren van leven: óf door verdienste, namelijk door het houden van de gehele Wet, óf door genade, namelijk geheel door Christus. De tweede manier is de enige manier, omdat de eerste manier stukloopt op de rampzalige wisselwerking tussen Wet en zonde.

Kohlbrügge behandelt vervolgens de preektekst in drie gedeelten.

Het eerste gedeelte: “Want wij weten, dat de Wet geestelijk is...” betekent volgens hem: Gods Wet wil niet naar de letter nageleefd worden, maar naar de Geest. Dat wil zeggen: onvoorwaardelijk, van harte, uit waarachtige liefde voor God en de naaste. Deze geestelijkheid van Gods Wet legt onverbiddelijk de vleselijkheid van de gelovige bloot. Tevergeefs probeert deze de zonde met de Wet te bestrijden. Maar door de Wet wordt de begeerte juist aangewakkerd en neemt de zonde toe, zodat de Wet niet anders kan dan de gelovige veroordelen tot de dood. Dit drijft de gelovige tot ongeloof, overmoed of wanhoop – totdat hij zijn streven naar heiligheid opgeeft en zich aan de genade overgeeft. Maar er is altijd verzet tegen deze overgave: de gelovige wil iets dóen. Toch kan hij niet anders dan zondigen. Het werken aan de heiliging loopt steeds op niets uit. Kohlbrügge wijst erop dat de Schrift zegt dat God de goddeloze rechtvaardigt – niet de heilige en de vrome! Wanneer de christen niet langer probeert heilig te worden maar zich in geloof aan Christus overgeeft, komt er ware vreugde en vrijheid. De gelovige moet “in Christus gevonden worden”. Daarmee is de innige gemeenschap tussen Christus en de gelovige uitgedrukt. Alleen in deze gemeenschap is de gelovige vrij van Wet, zonde, dood en oordeel en zeker van Gods liefde, genade en eeuwig leven.

Het tweede gedeelte: “Ik ben vleselijk!” stelt dat gelovige en Wet onverenigbaar zijn. De Wet is gehéél geestelijk en wil daarom ook geheel geestelijk gehoorzaamd worden. Maar de mens is gehéél vleselijk: “de bodem mijns harten [is] enkel zonde, ja alles, wat in en aan mij zich roert en beweegt, te gelijk met al mijne krachten, begeerten, lusten, neigingen, – mijn geheel bestaan is zonde (...)”.²³ De christen zondigt, of hij wil of niet. Kohlbrügge somt uit de breedte van de Schrift bewijzen op dat al Gods heiligen zondigen. De belangrijkste van alle zonden is ongeloof. Pas wanneer de gelovige dit onvermogen om God te behagen erkent, behaagt hij God en

²¹ H.F. Kohlbrügge, ‘Leerrede over Romeinen 7:14’, in: [redactie anoniem], *Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrügge en een van de meest beroemde zijner tijdgenoten over de leer der heiligmaking, naar aanleiding van en vermeerderd met eene leerrede van Dr. Kohlbrügge*, Amsterdam 1892, voortaan te noemen: *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 8

²² *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 9

²³ *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 15

heeft hij deel aan zijn genade. De troost van Jezus Christus die de gelovige toch zeker “nu en dan” ervaren heeft, geeft hem de zekerheid dat “de Vader (...) [hem] te voren liefgehad [heeft] en (...) [hem] aan Zijnen Zoon gegeven heeft.”²⁴

Het brandpunt van het geloofsleven is Christus. De gelovige moet zich niet om zijn heiliging bekommeren. Alle inspanningen van het geloofsleven zijn op zichzelf “werken der Wet” die gééstelijk moeten worden volbracht. Maar de gelovigen zijn vleselijk. Om dit definitief te demonstreren beschrijft Kohlbrügge, bijna droogkomisch, hoe christenen keer op keer ontdekken dat hun weerbarstige aard haaks staat op hun goede voornemens. De gelovige moet dus ophouden met zijn best doen en in plaats daarvan “Christus geheel hebben”. Dan zal hij steeds meer van zichzelf gruwen maar zich steeds meer over Gods genade verheugen.

Het derde gedeelte: “Verkocht onder de zonde” houdt in dat de gelovige als een slaaf in de macht is van de zonde, die als een harde heer “den zetel zijner dwingelandij in ons hart heeft” en ons van daar uit bestuurt. Wanneer de gelovige werkelijk beseft dat dit zijn toestand is, laat hij al zijn pogingen om heilig te worden varen. Dan vindt hij zijn rust in de gerechtigheid van Christus. Dat is reden tot grote vreugde en lofprijzing. Dan kan de gelovige vrijmoedig zeggen: “Ik ben heilig!” terwijl hij in zichzelf niets dan onreinheid ziet. Zo leert hij het geheim van het geloof begrijpen: de oude mens is met Christus gekruisigd, opdat de gelovige de zonde niet meer zou dienen. De gelovige moet het niet van de Wet verwachten, maar de Wet tegen zichzelf handhaven. Want “de Heere woont bij diegenen, die eens verslagenen en verbrokenen geestes zijn”.²⁵ Wie zich zo vastklampt aan Christus Jezus, zal alle tegenstand overwinnen ‘in Hem’.

§ 16 ‘Het zevende hoofdstuk van Paulus’ brief aan de Romeinen’

In dit boek geeft Kohlbrügge een grondige uitwerking van zijn exegese van Rom. 7:14. Ik geef de hoofdlijnen weer.

²⁴ Hier zien we Kohlbrüggens positieve en pastorale interpretatie van de predestinatie. Om te begrijpen hoe deze troostrijke opvatting contrasteerde met wat in Elberfeld veelal gehoord werd, citeren we Friedrich Engels over Kohlbrüggens tijd- en plaatsgenoot Friedrich Wilhelm Krummacker, een buitengewoon populaire piëtistische opwekkingsprediker met een zeer strenge opvatting van de uitverkiezing: “Zijn voordracht is hier en daar erg goed en zijn krachtige, overduidelijke gesticulatie vaak volkomen op de juiste plaats; maar soms onbegrijpelijk gekunsteld en smakeloos. Dan rent hij in alle richtingen op de kansel rond, buigt zich alle kanten op, slaat op de rand, stampvoet als een strijdros en schreeuwt er zo bij dat de ramen rinkelen en de mensen op straat opschrikken. Dan beginnen de toehoorders te snikken; eerst huilen de jonge meisjes, de oude vrouwen vallen in met een hartverscheurende sopraan, de verzwakte brandewijnpiëtisten, bij wie zijn woorden door merg en been zouden gaan, als ze nog merg in hun beenderen zouden hebben, maken de kakafonie compleet met hun jammerklanken, en temidden daarvan, door al dat gejamk heen, galmt zijn krachtige stem, waarmee hij de hele vergadering ontelbare oordelen van verdoemenis of diabolische scènes voorschildert.” Engels vat Krummackers predestinatieleer als volgt samen: “de weinige uitverkorenen worden nolentes, volentes [of ze willen of niet] zalig, de rest wordt dus verdoemd, voor eeuwig. ‘Voor eeuwig? – Ja, voor eeuwig!!’ (Krummacker).” Uit: ‘Briefe aus dem Wuppertal’, in: Karl Marx / Friedrich Engels, *Werke*, Band I, Berlin 1976, p. 422. Wij bevelen de lezer Engels scherpzinnige en vermakelijke waarnemingen van het kerkelijk leven in Wuppertal van harte aan. Helaas heeft Engels niets over Kohlbrügge geschreven. Ten tijde van Engels journalistieke brieven was Kohlbrügge nog niet in het ambt bevestigd.

²⁵ *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 27

Een fundamenteel uitgangspunt van Kohlbrügges theologie is zijn opvatting van zonde. Zonde heeft niet zozeer betrekking op de daden van de mens, als wel op zijn wezen. Daaruit vloeien zijn daden voort. Zonde is voor Kohlbrügge in de eerste plaats een “stand”, een “gesteldheid”, een “hoedanigheid”; en wel een “van God afgeraakt zijn”, een “van-God-los-zijn”.²⁶ Dit is het “vlees”, of “vleselijk” zijn, van de mens. In deze stand is de mens als “vlees uit vlees” geboren “door de ongehoorzaamheid van één”, namelijk Adam, de eerste mens. Adam heeft tegen het gebod van God in gegeten van de boom der kennis van goed en kwaad. Met deze ongehoorzaamheid heeft hij het gehele menselijke geslacht in het verderf gestort. Dat betekent echter geenszins dat de mens geen verantwoordelijkheid draagt voor zijn zonde. Integendeel, Kohlbrügge verdedigt nadrukkelijk de corporatieve identificatie van ieder lid van het menselijk geslacht met Adam. ‘In Adam’ is ieder mens ongehoorzaam aan God geweest. Daardoor is ieder mens persoonlijk schuldig aan Adams ongehoorzaamheid. Kohlbrügge spreekt dan ook typisch in de eerste persoon over de overtreding van Adam. Gods oordeel over de zonde is “het gericht Gods wegens *mijn* eten van den boom der kennis des goeds en des kwaads”.²⁷ “[Ik] geloofde (...) God niet, was ongehoorzaam, begeerde, en at; dat was de zonde, waardoor ik van God los werd, waardoor ik in den dood en in het verderf mijzelf stortte.”²⁸ De dood is Gods straf over de zonde en bestaat in het “het áf-zijn van God”, het “afgesneden [zijn] van Zijn leven”, het “verloren gegaan [zijn]”.²⁹

Het eten van de boom der kennis van goed en kwaad is voor Kohlbrügge veelbetekenend. De mens matigt zich in zijn trots en hoogmoed aan te weten wat goed en kwaad is. Hij maakt onderscheid tussen goede en slechte daden, en meent door het doen van het goede en het mijden van het kwade Gods nabijheid te kunnen verwerven. Daarmee miskent hij dat de zonde niet wortelt in zijn daden, maar in zijn hoedanigheid. Zo doet de mens het goede om zijn zondige toestand voor zichzelf en voor God te verbergen. Hij gebruikt de Wet tégen God en interpreteert haar verkeerd, namelijk “naar de letter”, “naar het vlees”, volgens zijn eigen inzichten over wat goed en kwaad is. Kohlbrügge spitst dit toe op het gebod: ‘Gij zult niet begeren’. De christen vat dit op alsof hij zichzelf in een moeizaam proces moet reinigen van begeerten. Maar de meer eigenlijke betekenis van het gebod is dat de mens niet de reinheid van God moet begeren. Wanneer de mens zich aanmatigt Gods Wet te kunnen doen, miskent hij zijn fundamentele liefdeloosheid en ongehoorzaamheid. Uiterst scherp zegt Kohlbrügge: “Wat is de korte inhoud en het vermogen van mijn gevoel aller moraliteit? ! – Haat Gods en des naasten, een haten van mijn eigen heil; een onverzadelijke begeerte alles te beproeven, zooals de eigenliefde het voorschrijft”.³⁰ Wanneer de gelovige de Wet op deze manier misbruikt, wordt zij voor hem “de wet der zonde” en “de wet des doods”. Het willen houden van de Wet leidt juist tot het opleven van de zonde. De zonde verbergt zich achter het goede en laat de gelovige heen en weer slingeren tussen zonden en goede daden. Zij spoort de gelovige aan om

²⁶ H.F. Kohlbrügge, *Het zevende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen*, Amsterdam 1932, voortaan te noemen: *Romeinen VII*, p. 79-85. Ik heb de volgende Duitse uitgave gebruikt: H.F.

Kohlbrügge, *Das siebente Kapitel des Briefes Pauli an die Römer*, Elberfeld 1855

²⁷ *Romeinen VII*, p.; mijn cursivering

²⁸ *Romeinen VII*, p. 36

²⁹ *Romeinen VII*, p. 52v

³⁰ *Romeinen VII*, p. 112

zijn zonden met goede daden te bestrijden, zodat hij zich niet bewust wordt van zijn verlorenheid. Daardoor ontnemt zij hem het zicht op Gods genade. In deze strijd bereikt de gelovige het tegenovergestelde van wat hij wil: zijn doen staat volkomen haaks op zijn willen. Hij dient Gods Wet niet uit liefde, maar uit angst en haat. Zijn hopeloze strijd tegen de zonde brengt hem uiteindelijk tot wanhoop en vertwijfeling. Deze “wet der zonde en des doods” is Gods oordeel over de ongehoorzaamheid van de mens. Dit oordeel houdt enerzijds Gods majesteit hoog, maar maakt het anderzijds mogelijk dat God zich over de mens erbarmt en deze bekleed met zijn gerechtigheid. Zelfs Gods oordeel is daarom voor Kohlbrügge een uiting van Gods genade. De totale onmacht van de gelovige om de Wet geestelijk te interpreteren en te doen, brengt hem van zijn trots en hoogmoed af. Deze onmacht omschrijft Kohlbrügge als de “perken der genade”.³¹ Binnen deze perken houdt de erbarming van Christus de gelovige omsloten. “Ik ben zondaar, blijf zondaar, sterf onrein en moet zondigen, of ik wil of niet”.³² “Wat ik wil, dat doe ik niet; wat ik echter haat, dat doe ik”.³³ De gelovige kan God en zijn heilige Wet slechts dienen door binnen deze perken te blijven. Wanneer hij niet langer probeert het kwaad in zichzelf door het zogenaamde goede in zichzelf te bestrijden, maar zijn zondige hoedanigheid erkent, kan de gelovige zijn eigen gerechtigheid opgeven om de gerechtigheid van God te laten gelden. Dan weet hij dat het in orde is tussen hem en de Wet doordat hij gelóóft dat hij gemeenschap heeft aan Jezus Christus. Met Paulus plaats Kohlbrügge tegenover de corporatieve identificatie met Adam de corporatieve identificatie met Christus, de ‘nieuwe mens’. ‘In Christus’ is de gelovige voor eens en voor altijd gekruisigd en gestorven. Het oordeel over zijn leven is voltrokken. De Wet vervloekt hem niet langer. Met Christus is de gelovige niet alleen gestorven, maar ook opgestaan. Zo heeft hij deel gekregen aan het eeuwige leven van Christus en aan Christus’ gerechtigheid en heiligheid. Af te zien van het “doe dat” en dit te geloven is “wandelen naar de Geest”. Het is het deelhebben aan het geloof en aan de Geest van Christus. Door deze Geest kan de gelovige zeggen: “ik ben daarvan geheel zeker, dat mijn geheele wezen, mijn slapen en waken, mijn doen en laten, Hem aangenaam, en al wat in en aan mij is, geheel goed en recht is; dat onze wandel in den hemel is, en mijn geheele doen en laten met Zijn wil in overeenstemming.”³⁴ Daar tegenover: “Zie ik echter naar beneden, gelijk ik op aarde ben, in dit lichaam, in deze atmosfeer; zie ik op den oorsprong van mijn handelen, van mijn bewegingen, en wat zij bedoelen: dan is de diepte mijner verlorenheid zoo bodemloos, dat ik dat in het geheel niet ken, wat ik doe; want dan gaat het bij mij heel anders toe, dan ik wil.”³⁵

§ 17 ‘Overdenking van het eerste hoofdstuk van het evangelie van Mattheüs’

Zijn boek over het eerste hoofdstuk van het Mattheüsevangelie is Kohlbrügge zelf zeer dierbaar geweest, zoals blijkt uit het feit dat hij het herlas op zijn sterfbed, waar hij er veel troost uit putte. We hebben reeds gezien dat het boek ook aanleiding gaf tot controverses. Bij het gesprek voor zijn toelating als lidmaat van de Reformierte

³¹ Romeinen VII, p. 71

³² Romeinen VII, p. 102

³³ Romeinen VII, p. 73; het citaat is uit Rom. 7:15.

³⁴ Romeinen VII, p. 62

³⁵ Romeinen VII, p. 67

Gemeinde moest hij het onderste uit de kan halen om het boek te verdedigen. Friedrich Wilhelm Krummacher³⁶ beschuldigde Kohlbrügge ervan in het boek de zondeloosheid van Jezus te loochenen.

De belangrijkste gedachte in het boek is Kohlbrügges radicale interpretatie van de incarnatie. Dat het Woord vlees geworden is, betekent volgens Kohlbrügge dat Jezus Christus onze ellendige, vervloekte, van Gods Geest verstoken toestand volkomen heeft aangenomen “met alle menselijke aandoeningen, begeerten en behoeften”.³⁷

Kohlbrügge ziet de geboorte van Jezus als de climax van zijn “wording” in het vlees. Deze vleeswording kreeg reeds gestalte in de geschiedenis van de aartsvaders, van Israël en van de koningen. Centraal daarbij staat de belofte van God. Gods belofte is steeds in schijnbare tegenspraak met de onmogelijkheid van die belofte in de zichtbare werkelijkheid. De aartsvaders en alle andere heiligen hielden in geloof vast aan Gods belofte en aan zijn Wet,³⁸ al zagen zij om zich heen en in zichzelf niets dan het tegendeel. Op deze manier kreeg Christus in hen reeds gestalte. De verhalen achter het geslachtsregister van Jezus in Mattheüs 1 laten zien dat Gods heiligen niet heilig waren naar de maatstaven van menselijke moraliteit. Eerder het tegenovergestelde! Toch waren zij in hun vasthouden aan Gods Woord heilig. Kohlbrügge stelt deze heiligheid in het geloof scherp tegenover de schijnheiligheid van moralisme en zelfkastijding. Met het laatstgenoemde probeert de mens zijn schuld en totale verlorenheid tegenover God te ontkennen, door ‘het slechte’ in zichzelf te bestrijden en daarmee ‘het goede’ staande te houden. Daarbij moet vaak het lichaam het ontgelden terwijl de geest als het zuivere deel wordt beschouwd. Dit alles dient volgens Kohlbrügge slechts “om het lieve ik als God naast God tegen God staande te houden”.³⁹

De vleeswording van het Woord betekent juist dat God ons in onze verlorenheid tegemoet komt en heiligheid schept waar niets dan zonde is. Zo hebben de heiligen in het volle bewustzijn van hun zonde door het geloof deel aan Gods heiligheid. Dit geloof is gefundeerd op het geloof van Christus zelf. Buiten het geloof was hij volstrekt machteloos tegenover zonde, dood en duivel. Net als wij kon ook Jezus uit zichzelf niets goeds doen. Ook hij moest volkomen op God de Vader vertrouwen. Het geloof van de heiligen is het geloof van Christus, die “‘Het is volbracht’ (...) riep, waar geen mens kon zien, wat er dan wel volbracht was”.⁴⁰

In dit geloof “wandelt de christen naar de Geest”. God leidt hem dan als een moeder zodat hij Gods weg gaat en niet doet wat hij anders wel zou willen. De gelovige wil dan wat God wil en dient hem vanuit een vrolijk gemoed en niet vanuit een ‘moeten’. Ook al onttrekt de vrucht van dit geloof zich grotendeels aan de directe waarneming van de gelovige, toch waagt Kohlbrügge het de vrucht van het geloof samen te vatten in het volgende motto: “Voor den ander, voor het Woord Gods, het Zijne, daarvoor het mijne achtergesteld”.⁴¹

³⁶ Zie voetnoot 24.

³⁷ H.F. Kohlbrugge, *Overdenking van het eerste hoofdstuk van het evangelie van Mattheüs*, Amsterdam 1939, voortaan te noemen: *Mattheüs I*, p. 83

³⁸ Ook de Wet is, wanneer zij juist wordt verstaan, belofte volgens Kohlbrügge.

³⁹ *Mattheüs I*, p. 106

⁴⁰ H.F. Kohlbrügge, *Zwanzig Predigten im Jahre 1846 gehalten*, Elberfeld 1925, p. 189 (X. Predigt, II); mijn vertaling

⁴¹ *Mattheüs I*, p. 130

§ 18 *Samenvatting van Kohlbrügges theologie*

Centraal in Kohlbrügges theologie staat de rechtvaardiging van de goddeloze. Daarmee wordt aangeduid dat de gelovige zijn zondige staat voor God erkent en juist daarom door God gerechtvaardigd wordt. Deze rechtvaardiging is gebaseerd op Gods verlossende handelen in Jezus Christus. God biedt de gelovige de gemeenschap met zijn Zoon aan, waardoor de volmaaktheid en de gerechtigheid van Christus aan de gelovige wordt toegerekend. Het enige wat de gelovige hoeft te doen is dit aanbod in geloof aanvaarden.

Deze verkeerde motivatie leidt ertoe dat de gelovige in plaats van zichzelf te verbeteren steeds opnieuw aanloopt tegen zijn 'vleselijk' zijn en in het geheel niet in staat blijkt om Gods Wet te onderhouden. Hoe harder hij het probeert, hoe erger hij faalt. Dit noemt Kohlbrügge 'de wet der zonde en des doods'. Dit falen is het gevolg van de zondige toestand van de gelovige. Kohlbrügge spreekt in dit verband van 'de perken der genade'. God heeft de mens binnen de perken van zijn zondige toestand geplaatst zodat deze totaal onmachtig is om de Wet te onderhouden. Enerzijds is dit Gods oordeel over de rebelse onafhankelijkheid van de mens; anderzijds is het Gods genade: juist deze totale onmacht om de Wet te doen drijft de gelovige naar Christus.

Het vraagstuk van de rechtvaardiging van de goddeloze staat in Kohlbrügges theologie volledig in het teken van de omgang van de gelovige met Gods Wet. Volgens Kohlbrügge is de eigenlijke bedoeling van de Wet positief: de Wet is van meet af aan aangelegd op Gods genade voor de mens, omdat zij verwijst naar Christus, in wie God de gelovige geeft wat hij in zijn Wet eist. De Wet eist volmaaktheid en gerechtigheid, en die zijn voor de gelovige uitsluitend bereikbaar vanuit de gemeenschap met Christus. De negatieve functie van de Wet ontstaat volgens Kohlbrügge doordat de gelovige de Wet verkeerd gebruikt. Dit is het metaforische 'eten van de boom der kennis van goed en kwaad': de gelovige is geneigd om te doen wat hij als goed beschouwt, om zo zijn zondige toestand te verbergen. Dit gaat gepaard met het bestrijden van een zogenaamd slecht deel in zichzelf (vaak het lichaam) en het staande houden van een zogenaamd goed deel (vaak de geest). Daarmee miskent de mens echter dat de zonde niet slechts in zijn handelen tot uiting komt, maar een zijnstoestand is waarin hij permanent verkeert. Deze toestand houdt een fundamentele breuk in met de gemeenschap met God, door Kohlbrügge aangeduid als het 'van-God-los-zijn'. Ook de aanduiding van de mens als 'vleselijk' duidt op deze toestand. De gelovige is 'vleselijk' en daarom niet in staat om de Wet op de juiste wijze te interpreteren en te onderhouden, omdat de Wet 'geestelijk' is. Daarom is de uiteindelijke motivatie achter zijn onderhouden van de Wet geen liefde, maar haat.

Wanneer de gelovige Gods genade in Christus aanneemt verlaat hij de schijnheiligheid van het moralisme en de zelfkastijding. In geen enkel opzicht probeert hij nog Gods gunst te verdienen. In plaats daarvan 'handhaaft hij de wet tegen zichzelf': hij neemt de 'geestelijkheid' van de Wet zo serieus, dat hij een blijvend, berouwvol besef heeft van zijn eigen zondige toestand. Hij aanvaardt Christus volledig en weet zich door het geloof in hem heilig en volmaakt voor God. Deze heiligheid uit het geloof staat vaak lijnrecht tegenover de ervaring en moet tegen de ervaring in worden vastgehouden. Jezus is de gelovige daarin voorgegaan: hij nam bij zijn incarnatie onze 'vleselijke' toestand volledig op zich en kon slechts heilig en volmaakt zijn door het geloof in God.

Wanneer de gelovige iedere poging om de Wet te onderhouden heeft losgelaten en Gods genade in geloof aanvaardt, zal hij God uit liefde dienen en God en de naaste boven zichzelf stellen.

§ 19 *Kohlbrügges theologie en de aansluiting bij onze onderzoeksvraag*

Kohlbrügges theologie leent zich bijzonder goed voor een godsdienstpsychologische benadering. De reden hiervoor is dat Kohlbrügges theologie in sterke mate zelf 'godsdienstpsychologie' is. Kohlbrügge is voortdurend bezig om de verborgen motieven achter de menselijke vroomheid te ontmaskeren. Hij reduceert de indrukwekkende menselijke bouwwerken van moraliteit en religiositeit tot zulke banale drijfveren als haat en egoïstische eigenliefde. Dit blootleggen van primitieve, verborgen motieven vertoont een onmiskenbare gelijkenis met het werk van de psychoanalyse. Het doel van Kohlbrügges meedogenloze snijwerk in de eigenwaan van de religieuze mens is het herstel van de relatie met God, die door toedoen van de mens verbroken was. In de dynamische spanning rond gebrokenheid en herstel van deze relatie draait Kohlbrügges theologie om zulke thema's als haat, opstandige onafhankelijkheid, begeerte, het ontkennen van de eigen slechtheid, schuld, berouw, liefde en overgave. Dit zijn thema's die zich bijzonder goed lenen voor een psychoanalytische benadering.

Wat mij aanvankelijk het meest opviel aan Kohlbrügges theologie was de radicale scheiding die hij aanbrengt tussen mens en God, 'vlees' en Geest, zonde en heiligheid, kortom: tussen goed en kwaad. Deze observatie leidde mij naar de theorie van Melanie Klein, wier naam verbonden is aan de beschrijving van het psychologische mechanisme van *splitting*. 'Splitting' – (we zullen voortaan het lelijke Nederlandse 'splitsing' gebruiken) – is een primitief verdedigingsmechanisme dat wordt gekenmerkt door de polarisatie van goed en kwaad.

Een ander aspect van Kohlbrügges theologie dat mijn aandacht trok was de plaats en de uitwerking van de identificatie met Christus in zijn theologie. Vanuit een psychoanalytisch referentiekader leek deze identificatie mij van fundamenteel belang. Stond de identificatie met Christus misschien garant voor de heilheid van de mens in zijn theologie, ondanks de verbrokenheid van de mens door zonde en schuld? Terwijl ik mij vanuit genoemd kader in deze vraag verdiepte, kreeg ik steeds meer het gevoel dat de schoen juist hier wringt in Kohlbrügges theologie.

Zoals ik in de inleiding schreef, kwam ik uiteindelijk voor mijn godsdienstpsychologische onderzoek van Kohlbrügges theologie terecht bij de psychoanalytische theorie van Melanie Klein. Veel meer nog dan het concept van splitsing, bleek Kleins concept van de depressieve positie toepasbaar op Kohlbrügges theologie. Het concept van de depressieve positie bleek zeer goed aan te sluiten bij de dynamische spanning rond gebrokenheid en herstel van de relatie met God zoals hierboven beschreven. In dit concept speelt bovendien identificatie een cruciale rol.

Kleins theorie bleek daarmee geschikt voor onze doelstelling: het onderzoeken van de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie met de bedoeling om de psychologische dynamiek van Kohlbrügges theologie beter te begrijpen. Vanuit Kleins theorie kwam ook onze onderzoeksvraag naar voren: In hoeverre draagt de theologie van Kohlbrügge bij aan een geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk?

In ons onderzoek naar deze vraag zal de wijze waarop Kohlbrügge de verbreking en het herstel van de relatie met God voorstelt, centraal staan. In de context daarvan zullen we Kohlbrüggens concept van de zonde onderzoeken en ontdekken dat we hiervoor parallellen vinden in Kleins theorie. We zullen Kohlbrüggens concepties van God vergelijken met Kleins concept van het goede object, en ook hier parallellen aantreffen. We zullen ook het voor Kohlbrügge zo centrale concept van de Wet onderzoeken. Hoe verhoudt de Wet zich tot het primaire goede object in Kleins theorie?

Uiteindelijk zal ons onderzoek zich toespitsen op de wijze waarop Kohlbrügge het herstel van de relatie met God voorstelt. Komt Kohlbrüggens voorstelling overeen met Kleins voorstelling van de verwerking van de depressieve positie? Deze vraag mondt uit in onze onderzoeksvraag. Daarbij zijn de volgende thema's uit Kohlbrüggens theologie van bijzonder belang: de erkenning van de zonde; het misbruik van de Wet; de rol van het geweten en het schuldgevoel; dankbaarheid en de pogingen van de gelovige om de relatie met God te herstellen; en de identificatie met Christus.

Pas wanneer de lezer kennis heeft genomen van de theorie van Melanie Klein wordt de relevantie van deze thema's en de context van de onderzoeksvraag duidelijk. In het nu volgende deel geven we een uitgebreid overzicht van de theorie van Melanie Klein.

Deel II

Overzicht van de theorie van Melanie Klein

Hoofdstuk 4

Introductie

§ 20 *Introductie*

Melanie Klein (1882-1960) bouwde op eigenzinnige wijze voort aan de psychoanalytische traditie waarvan Freud het fundament had gelegd. Zij is vooral bekend vanwege haar baanbrekende analytische werk onder kinderen en de psychoanalytische inzichten die zij daaraan ontleende. Deze inzichten verschilden op wezenlijke punten van de 'Freudiaanse orthodoxie'. De opvallendste afwijkingen in Kleins theorie zijn haar aanname van een zeer vroege ontwikkeling van zowel superego als Oedipuscomplex (beide reeds in het eerste levensjaar) en het primaat van de relatie met de moeder ten opzichte van de relatie met de vader.

De spil van Kleins theorie zijn angsten en hun lotgevallen.⁴² Op welke manier reageert het ego op de verschillende angsten die het het hoofd moet bieden? Dat is de vraag die haar theorievorming heeft bepaald.

Klein onderscheidt in haar theorie verschillende psychische 'posities'. De zojuist genoemde vraag wordt in elk van deze posities op verschillende manieren beantwoord. Een positie is een specifieke samenstelling van object-relaties,⁴³ angsten en verdedigingsmechanismen. De verschillende posities zijn gebaseerd op verschillende fasen in de psychische ontwikkeling. Een positie is echter niet gelijk aan een fase: in principe is een plotselinge wisseling van de ene naar de andere positie mogelijk. Bovendien blijven de posities gedurende het hele leven een rol spelen en kunnen zij steeds opnieuw worden 'geactiveerd'.⁴⁴

Ik geef eerst een korte schets van de ontwikkeling van Kleins theorieën aan de hand van enkele van haar belangrijkste publicaties. In de volgende paragrafen zal ik de genoemde begrippen en Kleins theorie uiteenzetten.

In 1932 publiceerde zij het paper "On the Development of the Child". Daarin zet Klein onder meer uiteen hoe zij ertoe komt om zowel het Oedipuscomplex als het superego reeds in de vroegste fasen van de ontwikkeling te plaatsen. In 1934 publiceert zij "A Contribution to the Psychogenesis of the Manic Depressive States".⁴⁵ Daarin formuleert zij het concept van de depressieve positie en verbindt dat met manische verdedigingsmechanismen. Het artikel "Mourning and Its Relation to Manic Depressive States"⁴⁶ verschijnt in 1940. Vanuit het perspectief van het rouwproces geeft Klein verdere inhoud aan het concept van de depressieve en de manische posities. In 1946 verschijnt "Notes on Some Schizoid Mechanisms",⁴⁷ waarin zij het

⁴² M. Klein, 'Notes On Some Schizoid Mechanisms (1946)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 1-24, voortaan te noemen: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 3

⁴³ Zie §23 tweede alinea.

⁴⁴ Hanna Segal, *Introduction to the Works of Melanie Klein*, Londen 1973, p. ix

⁴⁵ M. Klein, 'A Contribution to the Psychogenesis of Manic-Depressive States (1935)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation, and Other Works, 1921-1945 [The Writings of Melanie Klein. Volume I]*, Londen, 1975, p. 262-289; voortaan te noemen: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*

⁴⁶ M. Klein, 'Mourning and its Relation to Manic-Depressive States (1940)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation, and Other Works, 1921-1945 [The Writings of Melanie Klein. Volume I]*, Londen, 1975, p. 344-369; voortaan te noemen: *Mourning*

⁴⁷ Zie voetnoot 42.

concept van de paranoïde-schizoïde positie uitwerkt. In 1957 verscheen haar boek "Envy and Gratitude",⁴⁸ waarin zij specifiek ingaat op het verschijnsel nijd⁴⁹ en de rol die het speelt voor de verwerking van de verschillende posities.

§ 21 *Het structurele model van de psyche*

Klein neemt het structurele model van de psyche over van Freud. Zij gaat dus uit van een ego, een Es en een superego. Het ego is de instantie in de psyche die waarneemt, reageert, voelt, handelt en denkt. Het Es kan worden beschouwd als het onbewuste reservoir van driften en impulsen die door het ego moeten worden beteugeld en gekanaliseerd; het 'Wilde Westen' van de psyche. Wanneer Klein over het Es spreekt doelt zij meestal op de destructieve impulsen en de onhandelbare begeerten die voor het ego een grote bedreiging vormen. Het superego is die instantie in de psyche die ook het 'geweten' wordt genoemd; het kan de handelingen, gevoelens en gedachten van het ego bestraffen of goedkeuren. Als maat van perfectie heet het 'ego-ideaal'.⁵⁰

Een opmerking vooraf: Klein spreekt vaak over het ego alsof het een zelfstandig handelende persoon is die dingen 'doet' en 'voelt'. Men moet echter wat van het ego gezegd wordt niet opvatten als de gevoelens en handelingen van een hoofdpersoon in een roman, maar als een theoretische beschrijving van psychische processen die geen taal of bewustzijn vooronderstellen.⁵¹ Daarbij is het goed om te weten dat de meest fundamentele psychische krachten voor Klein in feite emoties zijn, namelijk liefde en haat.⁵²

⁴⁸ M. Klein, 'Envy and Gratitude (1957)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 176-235, voortaan te noemen: *Envy and Gratitude*

⁴⁹ 'Nijd' is steeds de vertaling van de engelse term 'envy'.

⁵⁰ Deze alinea: vergelijk M.H.M. de Wolf, *Inleiding in de psychoanalytische psychotherapie. Ontwikkeling, psychopathologie, diagnostiek en behandelvormen*, Bussum 2002, voortaan te noemen: *Inleiding in de psychotherapie*, p. 31v; 36v

⁵¹ Vergelijk *Envy and Gratitude*, p. 180, voetnoot 1, waar Klein schrijft: 'In fact we cannot translate the language of the unconscious into consciousness without lending it words from our conscious realm.'

⁵² Vergelijk J.R. Greenberg en S.A. Mitchell, *Object Relations in Psychoanalytic Theory*, Cambridge, 1983, p. 139

Hoofdstuk 5

De ontwikkeling van het vroege ego en de paranoïde-schizoïde positie

§ 22 *De paranoïde-schizoïde positie en het vroege ego*

De paranoïde-schizoïde positie is gebaseerd op de psychische situatie in de eerste drie maanden van het leven van de baby.⁵³ In wat volgt beschrijf ik de angsten, verdedigingsmechanismen en object-relaties die kenmerkend zijn voor deze situatie.

Klein neemt aan dat er vanaf de geboorte een ego bestaat. Dit ego is rudimentair en nog zonder vaste samenhang. Van Freud neemt zij de idee over van twee aangeboren driften die met elkaar in conflict zijn: de levensdrift en de doodsdrift. De belangrijkste manifestaties van deze driften zijn respectievelijk liefde en haat. De levensdrift hangt samen met de drang tot integratie; de doodsdrift met de drang tot desintegratie. De worsteling tussen deze twee driften is bepalend voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid en voor het verdere verloop van het leven. De ontwikkeling hangt af van de aangeboren verhouding tussen de beide driften in wisselwerking met de externe omstandigheden.⁵⁴

§ 23 *Verdere beschrijving van het vroege ego*

De werking van de doodsdrift wordt door het ego ervaren als angst voor vernietiging van binnenuit. Dit is volgens Klein de oerangst van het ego. Deze angst doet zich voor als de angst voor een object dat het ego van binnenuit achtervolgt. De eerste, fundamentele activiteit van het ego is zich tegen deze angst te verdedigen. Dat doet het ego door deze doodsdrift naar buiten te projecteren.⁵⁵ Deze projectie van de doodsdrift uit zich als agressie; als de impuls om te vernietigen. Klein spreekt veelal van 'sadisme'. Dit mechanisme is echter niet toereikend en de angst voor vernietiging van binnenuit blijft. Onder de dreiging van deze angst heeft het ego de neiging om te desintegreren en 'in stukjes uit elkaar te vallen'. Dit is de eerste manifestatie van het mechanisme van splitsing. Splitsing houdt in dat delen van het ego van elkaar worden afgesplitst zodat ze niet meer zijn geïntegreerd. De destructieve impulsen en de angst voor achtervolging raken daardoor als het ware versnipperd over het ego. Door deze desintegratie heeft het ego niet meer de eenheid om de angst voor vernietiging te voelen. De prijs daarvoor is echter het verlies van een samenhangende structuur.⁵⁶

Naast de waarneming van angst en het vermogen om daarop te reageren heeft het ego vanaf het begin zowel het vermogen als de neiging tot het aangaan van relaties met objecten.⁵⁷ De term 'object' is een typisch psychoanalytisch begrip dat door Klein gebruikt wordt voor alle delen van de externe en de innerlijke werkelijkheid waarmee het ego een relatie onderhoudt, maar met name voor personen. Een 'object' kan dus verwijzen naar personen, maar ook naar lichaamsdelen, substanties en zelfs

⁵³ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 14

⁵⁴ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 180; 190v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 4

⁵⁵ Kleins visie verschilt op een aantal punten ingrijpend van die van Freud: ten eerste stelt Freud dat het ego niet met de geboorte gegeven is maar vooraf gegaan wordt door het onbewuste en ontstaat door processen van identificatie. Daarnaast kan het onbewuste volgens Freud geen angst ervaren. Tenslotte schreef Freud de projectie van de doodsdrift wel aan het organisme maar niet aan het ego toe.

⁵⁶ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 190v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 4v

⁵⁷ *Notes on Some Schizoid mechanisms*, p. 2; *Inleiding in de psychotherapie*, p. 39

waarnemingen, aspecten en gevoelens. Relaties met objecten worden 'object-relaties' genoemd.⁵⁸

In deze vroege fase van het leven heeft het ego alleen nog relaties met deelobjecten, dat wil zeggen: het ego herkent nog niet het geheel waarvan objecten deel uitmaken.⁵⁹ Zo zijn in de beleving van de baby de verschillende delen van het eigen lichaam evenzovele objecten;⁶⁰ hetzelfde geldt met betrekking tot het lichaam van de moeder. De moederborst is volgens Klein het eerste en het belangrijkste object waarmee het kind een relatie onderhoudt: het 'primaire object'.⁶¹

§ 24 *Angsten en verdedigingsmechanismen*

Zoals ik boven schreef zijn angsten en hun lotgevallen de spil van Kleins theorie. Om zich tegen angsten te verdedigen gebruikt het ego verschillende verdedigingsmechanismen, waaronder projectie en splitsing. Deze mechanismen zijn in principe stappen in de ontwikkeling van het ego. Ze moeten echter wel in de juiste mate en op het juiste moment worden toegepast. Wanneer verdedigingsmechanismen excessief en op het verkeerde moment worden ingezet, schaden ze de ontwikkeling. Voor een normale ontwikkeling is een samenspel en een balans tussen de verschillende verdedigingsmechanismen noodzakelijk.⁶² De belangrijkste zijn: projectie en introjectie; splitsing; ontkenning; en idealisering. Deze mechanismen komen in de volgende paragrafen aan de orde. Ze zijn nauw met elkaar verbonden, zodat ieder verdedigingsmechanisme moet worden begrepen vanuit zijn rol in het geheel.

§ 25 *De opbouw van een binnenwereld: projectie en introjectie*

Om Kleins theorieën te begrijpen is het van essentieel belang dat men haar concept van de 'binnenwereld' begrijpt.⁶³ De binnenwereld is de psychische werkelijkheid van een persoon, onderscheiden van de externe werkelijkheid; de 'buitenwereld'. De binnenwereld staat in een voortdurende wisselwerking met de buitenwereld. Deze wisselwerking komt tot stand door de wisselwerking tussen projectie en introjectie. Projectie is het mechanisme waardoor het ego psychische inhouden projecteert op objecten in de externe realiteit. Dit mechanisme ontstaat vanuit de genoemde projectie

⁵⁸ Deze alinea: vergelijk *Inleiding in de psychotherapie*, p. 39v; p. 45vv. De Wolfs onderscheid tussen objectrelatietheorieën vanuit de Egopsychologie en objectrelatietheorieën in meer strikte zin lijkt ons t.a.v. Klein niet adequaat. Ook beperken object-relaties zich bij Klein niet tot personen of delen van personen, zoals De Wolf suggereert: ook bijv. voedsel kan voorwerp zijn van een object-relatie..

⁵⁹ De term 'deelobject' verwijst dus niet zozeer naar het feit dat een object deel uitmaakt van een geheel, wat voor vele objecten geldt, maar naar de waarneming van het ego die het object niet als een geheel kan waarnemen maar slechts als een zelfstandig, onafhankelijk deel.

⁶⁰ Vergelijk M. Klein, 'Some Reflections on 'The Oresteia' (1963)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 275-299, p. 277

⁶¹ *Envy and Gratitude*, p. 180

⁶² Deze alinea: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 9vv; vergelijk ook *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 264v en M. Klein, 'Termination of Analysis (1950)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 45v

⁶³ Klein spreekt ook van de 'innerlijke wereld' of de 'innerlijke werkelijkheid'.

van de doodsdrift naar buiten.⁶⁴ In eerste instantie gebruikt het ego dit mechanisme om slechte objecten naar buiten te projecteren. Maar in het algemeen projecteert het ego voortdurend innerlijke toestanden, gevoelens, verlangens en fantasieën op de buitenwereld. Tegelijkertijd neemt het ego ook voortdurend de objecten die het in de buitenwereld waarneemt, in zich op. Dat is het proces van introjectie.⁶⁵ Mensen, dingen, situaties en gebeurtenissen worden door het ego geïntrojecteerd en gaan op die manier deel uitmaken van de innerlijke wereld: ze worden 'innerlijke objecten'. Deze innerlijke objecten worden op een diep, onbewust niveau ervaren als concrete objecten binnen in zichzelf. Tussen deze twee mechanismen is een voortdurende wisselwerking: de objecten die het ego in de buitenwereld waarneemt zijn altijd gekleurd door de impulsen en fantasieën die het ego erop projecteert. Maar het ego introjecteert deze objecten vervolgens ook weer mét die specifieke inkleuring door projectie. Zo wordt de binnenwereld geprojecteerd op de buitenwereld, en de buitenwereld geïntrojecteerd in de binnenwereld in een voortdurende wederkerige beïnvloeding.⁶⁶

De binnenwereld is feitelijk een fantasiewereld. De lezer moet daarbij echter twee zaken scherp voor ogen houden: ten eerste, dat de fantasie door de wisselwerking tussen projectie en introjectie principiëel op de externe realiteit is betrokken; en ten tweede, dat fantasie psychische werkelijkheid is. De innerlijke objecten in hun verhouding tot elkaar en tot het zelf bepalen de structuur van het ego en van het superego. Of het ego sterk of zwak is, of het normaal functioneert of pathologisch, is afhankelijk van de toestand van de binnenwereld.⁶⁷

§ 26 *Het 'boemerang-effect': de wisselwerking tussen agressie en angst*

Voor de ontwikkeling van het ego is er een balans nodig tussen introjectie en projectie. Deze balans kan op diverse manieren worden verstoord. Agressieve vormen van projectie bijvoorbeeld verstoren de introjectie van goede objecten. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is de wisselwerking tussen agressie en angst. Ik zou in dat verband willen spreken van een 'boemerang-effect': agressie die door het ego op het object wordt geprojecteerd keert altijd als een boemerang naar het ego terug. Het maakt het object in de beleving van het ego namelijk een agressief object dat het ego achtervolgt om het te vernietigen. En omdat het ego dit object introjecteert, gaat dit slechte, achtervolgende object tevens deel uitmaken van de binnenwereld. De primitieve reactie van het ego tegen achtervolgende objecten is agressie, waarmee de cirkel rond is. Deze wisselwerking tussen agressie en achtervolgingsangst is kenmerkend voor de eerste maanden van het leven en voor de paranoïde-schizoïde positie.⁶⁸

⁶⁴ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 6

⁶⁵ Klein gebruikt naast de term 'introjectie' ook 'incorporatie' en 'internalisatie' en daarvan afgeleide vormen.

⁶⁶ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262; *Mourning*, p. 345v; 362v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 2; p. 10v

⁶⁷ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 6

⁶⁸ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262; *Notes on Some Schizoid mechanisms*, p. 2

§ 27 *De goede en de slechte borst: splitsing*

De opbouw van de binnenwereld begint bij de eerste en verreweg de belangrijkste object-relatie: de relatie met de borst. Zoals gezegd kan de baby nog geen personen als geheel waarnemen. Vandaar dat het kind in eerste instantie de borst als het belangrijkste object in zijn omgeving beschouwt. De borst is het immers die hem voedt en verzorgt; veiligheid, warmte en rust verschaft. Regelmatig echter laat de borst het ook afweten en heeft het kind frustrerende ervaringen van honger en in de steek gelaten worden. De tegengestelde ervaringen die het kind heeft met de borst veroorzaken in de fantasie van het kind een splitsing van de borst in een goede, bevredigende borst en een slechte, frustrerende borst. Dit betekent ook een splitsing van liefde en haat: zijn liefde richt het kind op de goede borst; zijn haat op de slechte borst. Zowel de goede als de slechte borst worden geïntrojecteerd en gaan als innerlijke objecten de kern vormen van de binnenwereld. Uit de verschillende positieve en negatieve ervaringen die het ego introjecteert ontstaan meerdere goede en slechte innerlijke objecten die deze kern verder aanvullen. Het prototype voor alle goede objecten is de goede borst; het prototype voor alle slechte objecten is de slechte borst.⁶⁹

De splitsing van de borst en van andere objecten beïnvloedt de structuur van het ego in vergaande mate. Want omdat het ego uit objecten wordt opgebouwd,⁷⁰ betekent de splitsing van objecten altijd de splitsing van het ego zelf. Dit gaat ten koste van de eenheid van het ego.⁷¹

§ 28 *De geïntrojecteerde goede borst als het goede innerlijke object*

Er is een groot verschil tussen de introjectie van de goede borst en die van de slechte borst. In de relatie met de slechte borst is de doodsdrijf overheersend. Wanneer het ego de doodsdrijf op de slechte borst projecteert, heeft het de sadistische fantasie om deze borst in stukjes te bijten. Wanneer het ego de slechte borst introjecteert, introjecteert het deze dan ook 'in stukjes'. Al deze stukjes gaan als slechte, achtervolgende objecten deel uitmaken van de structuur van het ego. Daardoor wordt het ego gedeeltelijk gefragmentariseerd en verliest het cohesie. In de relatie met de goede borst daarentegen is orale libido of 'zuigdrift' overheersend. Libido is een werking van de levensdrift, die, zoals gezegd, samenhangt met de drang tot integratie. Wanneer het ego de goede borst onder invloed van libido introjecteert, introjecteert het deze als geheel. De goede borst gaat vervolgens als een heel, intact object deel uitmaken van de structuur van het ego. Daardoor wordt de integratie en de cohesie van het ego bevorderd. De geïntrojecteerde goede borst legt de basis voor alle innerlijke goede

⁶⁹ Deze alinea: M. Klein, 'Some Theoretical Conclusions Regarding the Emotional Life of the Infant (1958)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 61-93, voortaan te noemen: *Emotional Life of the Infant*, p. 62v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 2; 6v; *Envy and Gratitude*, p. 179v; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262; *Mourning*, p. 362v; *Envy and Gratitude*, p. 178vv

⁷⁰ Dit betekent niet dat het ego niet aangeboren zou zijn; het aangeboren ego is het rudiment waarop het ego wordt gebouwd.

⁷¹ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 6

objecten. De innerlijke goede objecten zijn essentieel voor het ego om een stabiele binnenwereld op te bouwen. De geïntrojecteerde goede borst is het primaire innerlijke goede object.⁷²

De relatie met het primaire object gaat geleidelijk over van de borst naar de moeder als hele persoon. Wanneer het kind een relatie ontwikkelt met de ouders gaan de geïntrojecteerde goede ouderfiguren mede de basis vormen van het innerlijke goede object. In het onbewuste blijven de goede innerlijke borst, de goede innerlijke moeder en de goede innerlijke ouders het hele verdere leven deze rol van innerlijk goed object spelen.⁷³

Het innerlijke goede object is de kern van het ego. Het is het fundament van hoop, vertrouwen, geloof in goedheid, innerlijke veiligheid en het vermogen om lief te hebben. In de beleving van het ego heeft het innerlijke goede object hem lief en beschermt hem; maar omgekeerd heeft ook hij het innerlijke goede object lief en beschermt het. De relatie met de borst is het fundament voor alle latere toewijding aan mensen, waarden of zaken.⁷⁴

§ 29 *De noodzaak van primaire splitsing*

Splitsing is niet alleen maar slecht voor het ego. In tegendeel: 'primaire splitsing', de vroege splitsing van goede en slechte objecten, is een voorwaarde voor een normale ontwikkeling van het ego. Het uit elkaar houden van de goede en de slechte objecten zorgt er namelijk voor dat de goede borst wordt afgeschermd van de slechte borst. Daardoor kan het ego vertrouwen ontwikkelen in de goede borst en daarmee in goedheid buiten en in zichzelf.⁷⁵ Wanneer de relatie met de borst verstoord is door angst en agressie slaagt het ego er niet in om goede en slechte objecten en liefde en haat van elkaar te scheiden. Het gevolg is dat er in het ego twijfel en verwarring heerst over wat goed is en wat slecht en over de eigen goedheid. De voorwaarde voor een geslaagde primaire splitsing is een voldoende vermogen tot liefde en een relatief sterk ego.⁷⁶

Samen met splitsing gebruikt het ego het mechanisme van idealisatie om de goede borst te beveiligen tegen de slechte borst en deze twee ver uit elkaar te houden. Het ego creëert het beeld van een 'perfecte' borst die in al zijn behoeften voorziet.⁷⁷ Tegelijkertijd ontkent het ego de frustraties en angsten die verbonden zijn met de slechte borst. Ontkenning wordt gevoed door onnipotentie, de fantasie dat het ego almachtig is en alle objecten beheerst. Onnipotentie is kenmerkend voor het vroege psychische leven. Ontkenning is een gevaarlijk mechanisme, omdat het in het onbewuste gelijk staat aan vernietiging door destructieve impulsen. De ontkenning

⁷² Deze alinea: a.w., p. 5v; p. 9

⁷³ *Mourning*, p. 362v

⁷⁴ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 180; p. 187v

⁷⁵ *Envy and Gratitude*, p. 180; p. 188

⁷⁶ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 191v; p. 216; p. 184; M. Klein, 'On the Development of Mental Functioning (1958)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 236-246, voortaan te noemen: *On the Development of Mental Functioning*, p. 242v

⁷⁷ *Emotional Life of the Infant*, p. 64; *Envy and Gratitude*, p. 192v

van psychische werkelijkheid betekent altijd in meer of mindere mate desintegratie van het ego.⁷⁸

De tendens tot idealisering gaat gepaard met de neiging tot een vlucht naar het innerlijke goede object om aan 'achtervolgers' te ontsnappen. Het ego ontkent dan grote delen van de psychische werkelijkheid, terwijl het innerlijke goede object als ideaal van de rest van het ego wordt afgescheiden. Daardoor bevordert het niet de integratie van het ego maar eerder de desintegratie. In zo'n geval is er sprake van een niet geassimileerd geïdealiseerd object. Het ego is dan volledig van het innerlijke goede object afhankelijk en ontwikkelt geen zelfstandige activiteit. De assimilatie van innerlijke goede objecten is essentieel voor de ontwikkeling van het ego.⁷⁹

Ondanks alle gevaren is de primaire splitsing van de verschillende aspecten van objecten de voorwaarde voor hun integratie later in de ontwikkeling. De aanvankelijke scheiding tussen de goede en slechte aspecten van objecten scheidt de mogelijkheid van synthese in een latere fase. Wanneer primaire splitsing om welke reden dan ook is mislukt, ontstaat er later geen synthese maar verwarring.⁸⁰

§ 30 *Het vroege sadisme*

De slechtheid van slechte objecten is niet alleen maar gebaseerd op frustrerende ervaringen. Het ego projecteert immers ook zijn eigen slechtheid, namelijk de doodsdrift, op de buitenwereld, en wel in de eerste plaats op de (slechte) borst. We zagen al dat deze projectie van de doodsdrift zich uit als agressie ofwel sadisme. De sadistische impulsen van het kind worden gekleurd door de ontwikkeling van het libido. In het begin van het leven is orale libido overheersend. Daardoor is er ook sprake van oraal sadisme. Oraal sadisme is kenmerkend voor wat Klein 'gulzigheid' noemt. Gulzigheid is een onverzadigbaar verlangen dat zowel de behoefte van het subject als het vermogen of de wil van het object overschrijdt. Op onbewust niveau gaat het gepaard met de fantasie van het uithollen, droogzuigen en verslinden ofwel in stukjes bijten van de borst of de moeder. Dit is een destructieve vorm van introjectie. Doordat de relatie met de borst uitgroeit tot de relatie met het hele lichaam van moeder, groeien ook deze sadistische aanvallen op de borst uit tot aanvallen op haar hele lichaam.

Wanneer zich urethrale⁸¹ en anale libido bij de orale libido voegen, ontstaan er anale en urethrale sadistische aanvallen. Die kenmerken zich door de fantasie van het uitwerpen van gevaarlijke substanties om die 'in moeder te stoppen'.⁸²

Dergelijke sadistische fantasieën zijn zeer bepalend voor de structuur van de binnenwereld. Sadisme of agressie hangen, zoals uitgelegd, nauw samen met de angst voor achtervolging en met het ontstaan van achtervolgende objecten in de binnenwereld. Alle sadistische fantasieën van het kind keren in de vorm van achtervolgende objecten als een boemerang terug.⁸³

⁷⁸ Deze alinea: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 6v; p. 9

⁷⁹ Deze alinea: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 9v; *Envy and Gratitude*, p. 192v

⁸⁰ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 191v; p. 216; *On the Development of Mental Functioning*; p. 242v

⁸¹ Van 'urethra' ofwel urinebuis.

⁸² Deze en voorgaande alinea: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 7v; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262; *Envy and Gratitude*, p. 181

⁸³ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262

§ 31 *Het superego*

Dit 'boemerang-effect' ligt ook ten grondslag aan het superego. De vroegste expressie van het geweten is volgens Klein gebaseerd op achtervolging door de slechte borst. Sadistische impulsen leiden steeds tot angst voor achtervolging, ofwel de angst dat de aangevallen objecten zich zullen wreken. Op deze angst is de angst voor het superego en zijn bestraffende functie gebaseerd. Volgens Klein wordt de kern van het superego vanaf het begin gevormd door de geïntrojecteerde objecten en bepalen deze objecten de structuur van het superego. Het superego is dus op de slechte én de goede borst gebaseerd. In feite is het superego de binnenwereld voor zover die zich als een 'tegenover' van het ego manifesteert dat het ego kan bestraffen (de slechte borst) maar ook belonen (de goede borst). In de vroege ontwikkeling van het kind worden de ouders in het ego opgericht door processen van introjectie en projectie. Deze innerlijke ouderfiguren zijn gebaseerd op de goede en slechte aspecten waaronder de ouders zich aan het onbewuste hebben voorgedaan. Bij de overgang van deel- naar hele objecten gaan de innerlijke ouderfiguren de basis vormen van het superego.⁸⁴

§ 32 *Projectieve identificatie*

De fantasie van het uitwerpen van gevaarlijke stoffen om die 'in moeder te stoppen' is in feite de projectie van afgesplitste slechte delen van het ego in moeder, met als doel haar te beschadigen maar ook haar te beheersen. Veel van de haat tegen delen van het ego is dan op haar gericht. Dit heeft tot gevolg dat moeder wordt beleefd als een achtervolger. Dergelijke processen noemt Klein 'projectieve identificatie'. Het gaat erom dat het ego delen van zichzelf in het object projecteert en zich vervolgens daarmee identificeert. Wanneer de genoemde vorm van projectieve identificatie excessief wordt toegepast, raakt het ego danig verzwakt. Het heeft dan namelijk niet langer de beschikking over de geprojecteerde agressieve delen, terwijl deze zeer waardevol zijn voor de opbouw van een sterk ego, omdat zij met vele begeerde eigenschappen zoals macht, kracht en kennis verbonden zijn.

Er is echter ook een andere vorm van projectieve identificatie mogelijk. Het ego kan ook zijn goede, liefhebbende delen projecteren en zich vervolgens daarmee identificeren. Deze vorm van projectieve identificatie is essentieel voor de ontwikkeling van goede object-relaties en voor de integratie van het ego. Empathisch vermogen is hierop gebaseerd. Toch betekent ook een excessieve toepassing van deze vorm een verzwakking van het ego: de goede delen van het ego worden dan beleefd als verloren en de moeder wordt het externe ego-ideaal.

Projectieve identificatie is de basis voor vele angstsituaties, die worden gevormd in de wisselwerking tussen projectie en introjectie.⁸⁵

⁸⁴ Deze alinea: M. Klein, 'On the Theory of Anxiety and Guilt (1948)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 225-224, voortaan te noemen: *Anxiety and Guilt*, p. 30; *Mourning*, p. 362v

⁸⁵ Deze paragraaf: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 8v; p. 11

§ 33 *Samenvatting en verband met psychische ziekten*

Om tenslotte in het kort samen te vatten wat de paranoïde-schizoïde positie inhoudt, kan ik verwijzen naar de benaming die Klein aan deze positie geeft: 'paranoïde' vanwege de achtervolgingsangst die voor deze positie kenmerkend is; 'schizoïde' omdat splitsing het kenmerkende verdedigingsmechanisme is. Typerend is verder dat het ego in deze positie relaties heeft met deelobjecten en nog niet met hele objecten. De verdedigingsmechanismen die het toepast zijn gericht op het vernietigen van achtervolgers. Behalve splitsing is projectie het meest gebruikte verdedigingsmechanisme.

De paranoïde-schizoïde positie is weliswaar gebaseerd op de psychische situaties in de eerste levensmaanden, maar zij blijft gedurende het hele verdere leven een rol spelen en zij kan steeds opnieuw worden gereactiveerd. Wanneer deze positie niet op de juiste manier verwerkt is, kan een terugval naar deze positie verschillende psychische ziekten veroorzaken zoals paranoia, psychose, en schizofrenie.⁸⁶ Paranoia is gebaseerd op achtervolgingsangst.⁸⁷ Psychose en schizofrenie zijn gebaseerd op het 'in stukjes uit elkaar vallen' van de innerlijke wereld door ontkenning en splitsing,⁸⁸ en op de vlucht naar het innerlijke goede object waardoor het ego zich terugtrekt in de binnenwereld.⁸⁹

Klein beschouwt schizofrenie als een zeer ernstige vorm van psychose.⁹⁰ Kenmerkend voor zowel paranoia als psychose en schizofrenie is het verlies van contact met de werkelijkheid.⁹¹

Al dergelijke toestanden die bij volwassenen als ernstige psychische ziekten worden beschouwd, doen zich bij baby's voor als tijdelijke toestanden.⁹² Klein stelt dat bij ieder mens paranoïde en schizoïde mechanismen een rol spelen. De mate waarin dat het geval is bepaalt in feite de normaliteit.⁹³

⁸⁶ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 1vv

⁸⁷ *Anxiety and Guilt*, p. 32

⁸⁸ *Notes on Some Schizoid mechanisms*, p. 5

⁸⁹ *Mourning*, p. 349 voetnoot

⁹⁰ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 2

⁹¹ M. Klein, 'The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego (1930)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation, and Other Works, 1921-1945 [The Writings of Melanie Klein. Volume I]*, Londen, 1975, p. 219-232; p. 232

⁹² A.w., p. 10

⁹³ *Envy and Gratitude*, p. 210; p. 256

Hoofdstuk 6

De depressieve positie en de verdere ontwikkeling van het ego

§ 34 *De depressieve positie: een eerste omschrijving*

De depressieve positie is gebaseerd op de psychische situatie die rond de vierde maand van het eerste levensjaar begint te ontstaan. De belangrijkste stappen in de verwerking van de depressieve positie zet het ego in de tweede helft van het eerste jaar. Deze verwerking zal daarna nog enkele jaren in beslag nemen en rond het vijfde levensjaar zijn beslag krijgen.⁹⁴

De depressieve positie is een kruispunt op de weg van de ontwikkeling van het ego. Een normale ontwikkeling is afhankelijk van een geslaagde verwerking van de depressieve positie.⁹⁵

De situatie waar de depressieve positie om draait is het verlies van het geliefde object. Het geliefde object is primair de goede borst en later de moeder. Het kind ervaart keer op keer het verlies van het geliefde object: wanneer het de borst moet missen; wanneer moeder weg is; en in het bijzonder bij het spenen.⁹⁶ We hebben gezien dat het externe geliefde object door introjectie ook een innerlijk geliefd object wordt. Het verlies van het geliefde object in de externe werkelijkheid leidt tot wanhopige pogingen van het ego om het geliefde object door introjectie op te richten in de binnenwereld. Deze pogingen mislukken echter door de agressie die het ego voelt ten opzichte van de borst of moeder die het kind frustreert. Deze agressie leidt tot een sadistische vorm van introjectie die in het teken staat van 'kannibalistische' impulsen. We hebben dit eerder gezien als het verlangen om de slechte borst in stukjes te bijten. Het gevolg is dat het innerlijke goede object als een heel, intact object verloren gaat.⁹⁷ De depressieve positie kan in het kort worden gedefiniëerd als het complex van gevoelens van verdriet en zorg over het gevreesde verlies van het geliefde object ten gevolge van de eigen onbeheersbare destructieve impulsen.⁹⁸

§ 35 *De voorwaarden voor het bereiken van de depressieve positie*

Hoe ontstaat nu de hierboven beschreven situatie van het verlies van het geliefde object? Eén van de belangrijkste oorzaken is een fundamentele verandering in de object-relaties van het ego. Rond de vierde levensmaand begint het ego namelijk de moeder als een hele persoon waar te nemen in plaats van als een verzameling deelobjecten. Het ego ontwikkelt dus een relatie met een heel en geliefd object. Dit nieuwe type object-relatie heeft tot gevolg dat het ego zich volledig met het geliefde object gaat identificeren. Met deelobjecten kon het ego zich maar moeilijk vereenzelvigen, omdat deze objecten niet één geheel zijn. Het ego, dat zelf reeds een grotere cohesie heeft verkregen, gaat zich nu identificeren met het ene en complete

⁹⁴ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 14v; *Emotional Life of the Infant*, p. 80

⁹⁵ A.w., p. 3

⁹⁶ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 286; p. 295; p. 266; M. Klein, 'Weaning (1936)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation, and Other Works, 1921-1945 [The Writings of Melanie Klein. Volume I]*, Londen, 1975, p. 290-305; p. 295

⁹⁷ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 263

⁹⁸ *Mourning*, p. 345

geliefde object. Deze identificatie is voor de ontwikkeling van het grootste belang. De identificatie met een goed en heel object bevestigt de identiteit van het ego en verschaft het het gevoel goedheid van zichzelf te bezitten. Deze identificatie gaat gepaard met de erkenning van de waarde van het geliefde object.⁹⁹

Maar de relatie met het hele geliefde object levert ook een levensgroot conflict op. Het dwingt het ego tot een groter inzicht in de psychische werkelijkheid. Voorheen maakte het ego een scherpe scheiding tussen de goede en de slechte borst, en daarmee tussen het object van zijn liefde en het object van zijn haat. Nu het ego echter een relatie met de moeder als gehele persoon heeft gekregen, komt het tot de ontdekking dat deze persoon zowel goede als slechte aspecten heeft, en dat zijn liefde en zijn haat in feite op één en dezelfde persoon zijn gericht. Deze ontdekking doet de wereld van het ego op haar grondvesten schudden. Het ego ontdekt dat zijn haat is gericht tegen het geliefde object, en dat dit er de oorzaak van is dat het geliefde object in de binnenwereld verloren gaat. Zijn eigen haat blijkt het geliefde object tot een slecht, gedesintegreerd object te hebben gemaakt.¹⁰⁰

De voorwaarden voor het bereiken van de depressieve positie zijn dus: de relatie met het hele, geliefde object; de erkenning van de waarde van dit object; de volledige identificatie met het geliefde object; en het inzicht in de rampzaligheid van het eigen sadisme die uit deze dingen voortvloeit.¹⁰¹

§ 36 *De gevoelens van de depressieve positie*

Het gevolg van de destructieve impulsen van het ego is dat in de beleving van het ego het innerlijke goede object in duizend stukjes uit elkaar is gevallen; dat het 'in duigen ligt'. Als gevolg van de hierboven beschreven voorwaarden geeft dat het ego gevoelens die kenmerkend zijn voor de depressieve positie: angst voor de (blijvende) desintegratie van het geliefde object; verdriet; de verantwoordelijkheid om het geliefde object te beschermen; schuld; zelfverwijt; waardeloosheid; wanhoop. De essentie van deze gevoelens is het gevoel dat het ego gefaald heeft ten aanzien van het veilig stellen van het innerlijke goede object.¹⁰² Het gevoel dat het innerlijke goede object is gedesintegreerd ligt ten grondslag aan depressie en aan vele angstsituaties die daarmee samenhangen. Een typisch voorbeeld van een depressieve angst is de angstige vraag hoe het ego al die stukjes ooit weer tot één geheel kan maken.¹⁰³

Klein omschrijft deze gevoelens ook als het 'smachten' naar het geliefde object en het 'wegkwijnen' zolang het ego het geliefde object moet missen.¹⁰⁴ Deze depressieve gevoelens zijn zeer intens en pijnlijk.¹⁰⁵

⁹⁹ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 263v; *Envy and Gratitude*, p. 192; M. Klein, 'On the Sense of Loneliness (1963)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 300-313; p. 309

¹⁰⁰ Deze alinea: *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 14; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 269v; M. Klein, 'The Origins of Transference (1952)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III]*, Londen, 1975, p. 48-56, voortaan te noemen: *Origins of Transference*, p. 50; *Envy and Gratitude*, p. 196

¹⁰¹ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 269v

¹⁰² A.w., p. 267

¹⁰³ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 269v; *Mourning*, p. 345

¹⁰⁴ *Mourning*, p. 348

¹⁰⁵ *Envy and Gratitude*, p. 196

§ 37 *Nieuwe angsten en verdedigingsmechanismen*

De boven beschreven angsten zijn nieuw voor het ego. In de paranoïde-schizoïde positie werden de angsten van het ego vooral gekenmerkt door de angst voor de eigen beschadiging of vernietiging. Maar wanneer het ego zich heeft geïdentificeerd met het geliefde object wordt de angst voor de beschadiging of vernietiging van het geliefde object minstens zo belangrijk als de angst voor de eigen beschadiging of vernietiging. Deze veranderde situatie roept ook een verandering op in het gebruik van verdedigingsmechanismen. In de paranoïde-schizoïde positie staan de verdedigingsmechanismen van het ego in het teken van het vernietigen van achtervolgende objecten. In de depressieve positie komen deze agressieve verdedigingsmechanismen in conflict met de zorg om het geliefde object, dat immers door de agressie van het ego wordt bedreigd. Dit heeft tot gevolg dat paranoïde-schizoïde mechanismen afnemen terwijl andere mechanismen op de voorgrond treden. Deze typische depressieve verdedigingsmechanismen zijn de herhaaldelijke introjectie van het goede object en de voortdurende en wanhopige pogingen van het ego om het geliefde object te redden.^{106, 107}

§ 38 *De toetsing van de innerlijke aan de externe werkelijkheid*

Het verlies van het geliefde object is een innerlijke situatie die nauw samenhangt met de externe realiteit. In § 25 hebben we reeds uitgelegd hoe de binnenwereld ontstaat in een voortdurende wisselwerking met de buitenwereld. Vanaf het begin wordt de buitenwereld door het ego geïntrojecteerd. Enerzijds corresponderen de geïntrojecteerde objecten die de binnenwereld opbouwen met ervaringen en indrukken uit de buitenwereld. Anderzijds worden deze objecten gemodificeerd door de eigen fantasieën en impulsen. Het probleem met de binnenwereld is nu, dat deze niet toegankelijk is voor nauwkeurige observatie en verificatie zoals de tastbare buitenwereld dat is. Het ego kan dus niet op een directe manier zijn twijfels, angsten en zorgen over de binnenwereld ontkrachten of bevestigen. Dit heeft tot gevolg dat het ego de realiteit van zijn innerlijke wereld gaat toetsen aan de externe werkelijkheid. De belangrijkste onzekerheden van het ego betreffen het innerlijke goede object. Dit object is gebaseerd op de introjectie van de moeder. Klein spreekt over de 'externe moeder', de echte moeder in de externe werkelijkheid; en de 'innerlijke moeder', het innerlijke goede object. De externe moeder levert voor het ego steeds het bewijs van hoe de innerlijke moeder is: liefdevol of boos, behulpzaam of wraakzuchtig. Wanneer moeder er niet is terwijl het kind haar nodig heeft, heeft het het gevoel dat de innerlijke moeder dood is of dat zij in een slechte, achtervolgende moeder zal veranderen.¹⁰⁸ Het kind voelt zich dan overgeleverd aan slechte objecten. Wanneer moeder terugkomt en het kind met liefde tegemoet treedt, kan het kind deze angsten

¹⁰⁶ Dit laatste mechanisme wordt door Klein 'reparatie' genoemd – we zullen er in § 40 nader op ingaan.

¹⁰⁷ Deze paragraaf: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, 264vv; p. 269; *Anxiety and Guilt*, p. 34

¹⁰⁸ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 266

door middel van de externe werkelijkheid ontcrachten. De innerlijke moeder wordt dan hersteld.

De mate waarin de externe werkelijkheid angsten en zorgen met betrekking tot de innerlijke wereld kan ontcrachten, is volgens Klein één van de criteria voor een normale ontwikkeling. Positieve ervaringen, zoals geliefd worden en het genieten van relaties, vormen voor het ego het bewijs dat de goede objecten niet beschadigd zijn en niet in slechte objecten zijn veranderd. Zulke ervaringen geven een gevoel van innerlijke veiligheid en het vertrouwen in goedheid en het vermogen om lief te hebben. Ze verminderen angst, agressie, argwaan en ambivalentie. In het kort: haat wordt getemperd door liefde. Wanneer negatieve ervaringen overheersen, worden angst, agressie en ambivalentie gestimuleerd en het vertrouwen in goedheid en een gevoel van innerlijke veiligheid ondermijnd.¹⁰⁹

De steeds terugkerende ervaring van het verliezen en herwinnen van het goede object is karakteristiek voor het vroege emotionele leven.¹¹⁰ Voor de verwerking van de depressieve positie is het noodzakelijk dat het ego door alle frustraties heen vertrouwen wint in het goede object en daarmee in zijn eigen goedheid. Een positieve wisselwerking tussen de binnen- en de buitenwereld is daarbij noodzakelijk, evenals gevoelens van dankbaarheid. Dankbaarheid leidt ertoe dat het ego de innerlijke rijkdom die het heeft verkregen door positieve ervaringen, vrijgevig op de buitenwereld projecteert. Daardoor wordt de buitenwereld een vriendelijker wereld, die het ego ook weer als zodanig introjecteert. Zo kan de behulpzaamheid van de goede objecten, extern en innerlijk, steeds opnieuw worden bevestigd.¹¹¹

§ 39 *Splitsing en unificatie: het proces van kennisverwerving*

Het hierboven beschreven proces van toetsing aan de externe werkelijkheid gaat samen met een proces van kennisverwerving. Dit is een proces waarin een groeiend inzicht in de psychische werkelijkheid correspondeert met een groeiend inzicht in de externe werkelijkheid.¹¹²

Het inzicht dat de slechtheid van het object grotendeels is gebaseerd op de eigen agressie ligt ten grondslag aan depressieve gevoelens van schuld en wanhoop. Toch is dit inzicht tevens de basis van opluchting en hoop. Het betekent namelijk ook dat het ego gaat inzien dat de innerlijke en externe objecten niet zo slecht zijn als ze zich in hun afgesplitste aspecten voordoen. Deze afgesplitste aspecten komen door de introjectie van een heel, echt object steeds dichterbij elkaar. De moeder is niet 'alleen maar goed' of 'alleen maar slecht': zij heeft zowel goede als slechte aspecten. Aanvankelijk is het bij elkaar komen van deze twee aspecten voor het ego zeer bedreigend. Het innerlijke conflict tussen haat en liefde laait daardoor hoog op. Om niet aan dit conflict te gronde te gaan, kan het ego steeds terugvallen op splitsing. Splitsing bakent het goede object af van de slechte objecten. Daardoor kan het ego vertrouwen winnen in het goede object, zowel extern als innerlijk. Het uit elkaar houden van liefde en haat beveiligt het vertrouwen van het ego in zijn vermogen om lief te hebben, maar leidt ook tot ambivalentie: liefde en haat ten aanzien van het

¹⁰⁹ Deze en de vorige alinea: *Mourning*, p. 345vv

¹¹⁰ *Envy and Gratitude*, p. 180

¹¹¹ Deze alinea: *Mourning*, p. 346; *Envy and Gratitude*, p. 186vv

¹¹² *Mourning*, p. 347; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 285v; *Envy and Gratitude*, p. 196v

geliefde object bestaan naast elkaar en kunnen elkaar afwisselen. Steeds opnieuw echter dwingt de toetsing aan de externe werkelijkheid het ego tot het inzicht dat de verschillende aspecten van objecten bij elkaar horen: goed en slecht; fantastisch en echt; extern en innerlijk. Zo wisselen het elkaar naderen en het afgesplitst worden van de verschillende aspecten elkaar steeds af. In de loop van dit proces worden liefde en haat steeds meer geïntegreerd, waardoor ambivalentie en sadisme afnemen. Splitsing wordt steeds minder extreem en gaat steeds meer de werkelijkheid benaderen. De verschillende aspecten van objecten worden steeds meer geïntegreerd. Dit proces gaat net zolang door totdat de liefde voor de echte en voor de innerlijke goede objecten stevig is gevestigd.¹¹³

§ 40 *Reparatie*

We zagen dat het ego voortdurende en wanhopige pogingen doet om het geliefde object in zichzelf op te richten door introjectie. In eerste instantie mislukt deze introjectie vanwege agressie. Maar de identificatie met het geliefde object en de angst om het te verliezen motiveren het ego om alles in het werk te stellen om het te herwinnen. Reparatie is de poging van het ego om het geliefde object, dat door sadistische aanvallen is beschadigd of vernietigd, te herstellen. Reparatie is in feite het in de fantasie ongedaan maken en herstellen van alle details van deze sadistische aanvallen. Het is de poging om alle stukjes waarin het object uiteen is gevallen weer tot één geheel te maken.

Deze pogingen tot het redden en herstellen van het geliefde object zijn bepalend voor de ontwikkeling van het ego en vormen de basis voor sublimatie.¹¹⁴ Het streven naar perfectie dat typerend is voor sublimatie is geworteld in de angst voor de desintegratie van het geliefde object. Het geliefde object was een perfect object, en moet dus ook als een perfect object worden hersteld. Bovendien ontkracht perfectie de idee van desintegratie. Evenwel zullen, zolang de depressieve positie nog niet verwerkt is, pogingen tot reparatie nooit volledig succesvol zijn en steeds opnieuw tot wanhoop leiden.

Voorwaarde voor het slagen van reparatie is een geslaagde primaire splitsing. Er moet een heldere scheiding tussen goede en slechte objecten zijn waarop het ego zijn poging om het goede object te repareren kan funderen. Wanneer primaire splitsing niet geslaagd is, is de goedheid van het goede object onzeker en wantrouwt het ego zowel het goede object als zichzelf. Maar ook als het fundament van primaire splitsing gelegd is, wordt de scheiding tussen goede en slechte objecten voortdurend bedreigd door excessieve haat en angst en door liefde die met agressie is vermengd. Het ego moet daarom vertrouwen zien te winnen in de goedheid van het goede object en in zijn eigen vermogen tot reparatie.¹¹⁵

Gevoelens van dankbaarheid zijn essentieel voor de capaciteit tot reparatie en sublimatie. Zulke gevoelens vinden een basis in terugkerende ervaringen van

¹¹³ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 285vv; *Envy and Gratitude*, p. 196v

¹¹⁴ 'Sublimatie': het aanwenden van psychische energie die aanvankelijk is geblokkeerd door frustratie ten gunste van 'hogere' doelen.

¹¹⁵ Deze en voorgaande alinea's: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 265v; p. 270; *Envy and Gratitude*, p. 191v; *Mourning*, p. 353

bevrediging en genot. Dankbaarheid is ten diepste de wens om plezier terug te geven aan het geliefde object.¹¹⁶

Zolang de depressieve positie nog niet verwerkt is, gebruikt het ego manische of obsessieve reparatiemechanismen, die hun doel maar ten dele bereiken. Naarmate de verwerking van de depressieve positie dichterbij komt, gaat het ego steeds meer constructieve reparatie uitvoeren.¹¹⁷

§ 41 *Het superego*

In toestanden van depressie is de strengheid van het superego meedogenloos. Volgens Klein moet deze strengheid worden verklaard uit de toestand van de binnenwereld. Het ego heeft het gevoel dat het het slachtoffer is van de dwingende, tegenstrijdige en onmogelijke eisen die goede en slechte innerlijke objecten aan hem stellen. Dit wordt beleefd als een slecht geweten. We zagen al eerder dat de vroegste expressie van het geweten achtervolging door slechte objecten is. Ons spreken van een 'knagend geweten' illustreert dat het geweten oorspronkelijk wordt gezien als een slecht object dat zijn slachtoffer verslindt.

Door splitsing en idealisering ontstaan in de binnenwereld extreem goede en extreem slechte objecten. De perfectie van de extreem goede objecten ligt ten grondslag aan de hoge eisen die het superego aan het ego stelt. Maar omdat het ego deze grondige scheiding onmogelijk consequent kan volhouden, vermengd een deel van de wreedheid van de slechte objecten zich met de goede waardoor het superego meedogenloos streng wordt. De strengheid van het superego heeft ook een goede kant: het is een steun voor het ego in het conflict met het Es.

De achtervolgende objecten die het superego vormen zijn bij uitstek de innerlijke gevreesde ouders. Alle sadistische fantasieën die het ego ooit op de ouders heeft losgelaten worden op deze slechte ouderfiguren geprojecteerd. Het depressieve inzicht in het eigen sadisme leidt daarom in eerste instantie tot een wraakzuchtig optreden van het superego.

De moeilijkheidsgraad van reparatie gaat gelijk op met de strengheid van het superego.¹¹⁸

§ 42 *Het Oedipuscomplex*

De depressieve positie gaat gepaard met het opkomen van het Oedipuscomplex. Het 'directe' Oedipuscomplex is het conflict tussen het begeren van de ouder van het andere geslacht en de rivaliteit met de ouder van hetzelfde geslacht; het 'omgekeerde' Oedipuscomplex is de omgekeerde situatie. Het Oedipuscomplex ontstaat uit de relatie van het kind met beide ouders. Daarbij speelt de relatie met de deelobjecten die behoren bij de ouders een grote rol. Terwijl relaties met complete objecten gevestigd worden, blijven deze deelobjecten van grote betekenis voor het ego. Klein spreekt in dit verband wel van het eerste en het tweede object. Het eerste object is de borst en als compleet object de moeder. Het tweede object is de penis en als compleet object de

¹¹⁶ Deze alinea: *Envy and Gratitude*, p. 187vv

¹¹⁷ Deze alinea: *Mourning*, p. 350v; *Emotional Life of the Infant*, p. 74v

¹¹⁸ Deze paragraaf: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 267vv

vader. Klein veronderstelt dat er in beide sexen een inherente onbewuste kennis is van het bestaan van de mannelijke en vrouwelijke genitaliën. Onder invloed van orale libido stelt het kind de penis aanvankelijk gelijk met de borst. Net als de borst wordt ook de penis geïntrojecteerd, zowel als een goed en als een slecht object. De penis wordt geassocieerd met bevrediging, maar ook met achtervolging en sadisme.

De vroegste fase van het Oedipuscomplex staat in het teken van de fantasie dat de borst of de moeder de penis van vader bevat. Dit wekt gevoelens van jaloezie bij het kind, omdat in zijn beleving moeder de penis ontvangt als een begerenswaardig object. De basis voor deze en andere gevoelens van jaloezie zijn frustrerende ervaringen, die het kind het gevoel geven dat vader of moeder voortdurend geniet van het begeerde object dat het kind wordt ontzegd (de borst of de penis). De fantasie dat moeder de penis of de vader bevat of dat vader de borst of de moeder bevat, leidt tot de voorstelling van een gecombineerde ouderfiguur, die ook deel uitmaakt van de binnenwereld van het kind. Deze voorstelling hangt samen met het gevoel dat de ouders een voortdurende wederzijdse bevrediging aan elkaar ontlenu. De gecombineerde ouderfiguur staat de differentiatie van beide ouders en een goede relatie met elk in de weg.

De wending van het eerste naar het tweede object is van groot belang in de ontwikkeling van het kind. In de normale ontwikkeling verbreedt de exclusieve relatie met de moeder zich tot relaties met anderen. In het proces van kennisverwerving komt het kind tot het inzicht dat het de moeder niet als een exclusief bezit voor zichzelf kan houden. Wanneer de relatie met moeder goed is gefundeerd zal het kind in staat zijn om moeder met anderen te delen en om deze rivalen lief te hebben. De nieuwe relaties compenseren het verlies van de exclusieve relatie met moeder en verzachten depressieve gevoelens. Wanneer de relatie met moeder slecht is gefundeerd, zullen de relaties met anderen in het teken staan van haat en achtervolgingsangst. De oedipale conflicten maken deel uit van de conflicten die in de depressieve positie moeten worden doorgewerkt.¹¹⁹

§ 43 *De depressieve en de paranoïde-schizoïde positie*

Er zijn grote verschillen tussen de depressieve en de paranoïde-schizoïde positie. De laatste wordt gekenmerkt door een verstoorde perceptie van het geliefde object ten gevolge van de angst voor achtervolging. In de depressieve positie wordt de relatie met het geliefde object steeds realistischer. De paranoïde reactie op de desintegratie van het geliefde object wordt gekenmerkt door angst voor achtervolging. De depressieve reactie op de desintegratie van het geliefde object staat in het teken van zorg en een verlangen naar herstel.¹²⁰

Ondanks de verschillen zijn beide posities zeer nauw met elkaar verweven. De depressieve positie komt niet alleen voort uit de paranoïde-schizoïde positie, maar is in feite een mengvorm van beide. Bij het opkomen van de depressieve positie zijn paranoïde angsten, gevoelens en verdedigingsmechanismen nog volop aanwezig. De

¹¹⁹ Deze paragraaf: *Emotional Life of the Infant*, p. 78v; M. Klein, 'The Oedipus Complex in the Light of Early Anxieties (1945)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation, and Other Works, 1921-1945* [*The Writings of Melanie Klein. Volume I*], Londen, 1975, p. 370-41, voortaan te noemen: *Oedipus Complex*, p. 408v; *Envy and Gratitude*, p. 197v

¹²⁰ Deze alinea: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 271v

verwerking van de depressieve positie houdt ondermeer in dat deze gevoelens en mechanismen steeds meer worden gemodificeerd en getemperd door depressieve gevoelens en mechanismen.¹²¹

De intensiteit en pijnlijkheid van depressieve gevoelens noopt het ego in eerste instantie om zich hiertegen te verdedigen. Verdedigingsmechanismen tegen depressieve gevoelens zijn fundamenteel voor de ontwikkeling en organisatie van het ego. Eén van deze verdedigingsmechanismen is het terugvallen in de paranoïde-schizoïde positie. Een dergelijke terugval is nadelig voor de ontwikkeling van het ego, omdat het de integratie van het ego tegengaat.^{122, 123}

§ 44 *De depressieve positie en de manische positie*

Het verdedigingsmechanisme tegen de depressieve positie bij uitstek is de manische positie. De manische positie is een vlucht voor zowel de depressieve als de paranoïde-schizoïde positie. Door manische mechanismen verdedigt het ego zich tegen achtervolgende objecten, maar ook tegen de afhankelijkheid van het geliefde object en de depressieve gevoelens die daaruit voortkomen. De meest kenmerkende manische mechanismen zijn omnipotentie en ontkenning. In de manische positie doet het ego een poging om op omnipotente wijze alle objecten te beheersen. Tegelijk ontkent het ego het belang van de goede objecten en daarmee alle gevaren die de goede objecten bedreigen.

In de manische positie vallen ego en ego-ideaal samen. Het ego wordt dus niet geremd door de achtervolgende aspecten van het superego, maar voelt zich één met de goede, belonende aspecten daarvan. Deze toestand gaat terug op de gevoelens van het kind bij het hervinden van de borst. Het hervinden van de borst gaf het kind gevoelens van triomf en ging gepaard met fantasieën van een kannibalistische controle over de borst. Later in de ontwikkeling verandert deze fantasie in de fantasie van het beheersen van de ouders, zowel extern als innerlijk. Deze fantasie is het kenmerkende verdedigingsmechanisme van de manische positie.

De manische positie is in feite een compromis. Het ego wil de objecten niet opgeven, maar het wil ook niet van hen afhankelijk zijn. Enerzijds spreidt het ego in deze positie een zekere minachting voor de objecten ten toon, anderzijds heeft het een honger naar steeds nieuwe objecten. Het laatste is in feite een uiting van het depressieve verdedigingsmechanisme van introjectie. Manische hyperactiviteit is een typische uiting van deze processen.¹²⁴

§ 45 *Manische reparatie*

Bij deze positie horen ook manische vormen van reparatie. Reparatie gaat dan gepaard met omnipotente beheersing van de objecten en de ontkenning van gevaren. Doordat

¹²¹ Deze alinea: A.w., p. 275v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 15v; *Emotional Life of the Infant*, p. 76

¹²² Een dergelijke terugval moet niet worden verward met het terugvallen van het ego op het mechanisme van splitsing, dat onder eerder beschreven voorwaarden de ontwikkeling van het ego ten dienste staat.

¹²³ Deze alinea: *Mourning*, p. 348v; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 15

¹²⁴ Deze paragraaf: *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 277vv; p. 287; *Mourning*, p. 348v

deze vorm van reparatie, net als de hele manische positie, tezeer een fantastisch karakter heeft, is zij gedoemd te mislukken. Omnipotentie en ontkenning vervormen de externe en de psychische werkelijkheid en leiden tot de verstikking van emoties. Ontkenning staat voor het onbewuste gelijk aan vernietiging en is dus gevaarlijk voor de structuur van het ego.

Gevoelens van omnipotentie verhinderen een geslaagde reparatie, omdat omnipotentie altijd is verweven met sadistische impulsen. Reparatie gaat dan steeds gepaard met manische gevoelens van triomf over het geliefde object en de fantasie van het beheersen en vernederen van het object. Deze gevoelens leiden tot angst voor vergelding en achtervolging.

Het fluctueren tussen de depressieve en de manische positie is een essentiële onderdeel van de normale ontwikkeling. Manische mechanismen beschermen het ego tegen depressieve angsten, maar maken in de normale ontwikkeling steeds meer plaats voor depressieve mechanismen. Wanneer de depressieve positie niet is verwerkt, kan de fluctuering tussen de depressieve en de manische positie ten grondslag liggen aan manisch-depressieve ziektebeelden.¹²⁵

§ 46 *Andere vluchtwegen voor de depressieve positie*

Behalve paranoïde en manische verdedigingsmechanismen noemt Klein nog een tweetal andere, typische vluchtmogelijkheden voor de depressieve positie. De ene is de vlucht naar het innerlijke goede object.¹²⁶ Het ego trekt zich dan terug in de binnenwereld. Deze mogelijkheid ligt ten grondslag aan psychose. De andere is de vlucht naar goede externe objecten. Het ego maakt zich dan volkomen afhankelijk van van externe objecten. Deze mogelijkheid ligt ten grondslag aan neurose.^{127, 128}

§ 47 *De verwerking van de depressieve positie*

We gaven reeds aan dat de depressieve positie opkomt rond de vierde maand van het eerste levensjaar; dat het ego de belangrijkste stappen in de verwerking van de depressieve positie zet in de tweede helft van het eerste jaar; en dat de verdere verwerking rond het vijfde levensjaar zijn beslag krijgt. Samen met de depressieve positie komt het Oedipuscomplex op, dat in dezelfde periode moet worden verwerkt. Voor de verwerking van de depressieve positie moet het ego kunnen terugvallen op paranoïde en manische verdedigingsmechanismen. Daarnaast komt rond het eerste jaar de infantiele neurose op. Deze leidt eerst tot bepaalde, met name fobische angsten en vanaf het tweede jaar tot obsessionele verschijnselen zoals dwangmatige rituelen. De infantiele neurose geeft het ego de mogelijkheid om primitieve angsten te verwerken en te modificeren. De verwerking van de depressieve positie staat in het teken van een groeiend inzicht in de psychische en de externe werkelijkheid en een groeiende synthese tussen de verschillende aspecten van objecten. Paranoïde mechanismen worden steeds meer door depressieve mechanismen gemodificeerd en manische

¹²⁵ *Mourning*, p. 350vv; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 277v; *Mourning*, p. 348v; p. 353; *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 2v

¹²⁶ Zie § 29, de een na laatste alinea.

¹²⁷ Om redenen van beknoptheid kunnen wij op deze laatste vluchtweg niet verder ingaan.

¹²⁸ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 288v

mechanismen worden steeds minder. De verwerking van de depressieve positie is geslaagd wanneer gevoelens van liefde sterker zijn gebleken dan gevoelens van haat en het ego een goed gefundeerd innerlijk geliefd object heeft kunnen oprichten waarmee het een liefdevolle relatie onderhoudt.¹²⁹

¹²⁹ Deze paragraaf: *Mourning*, p. 348vv; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 285vv; *Emotional Life of the Infant*, p. 83vv

Hoofdstuk 7

Nijd

§ 48 *Nijd*

‘Nijd’ is de benaming die Klein hanteert voor een vroege en zeer intense uiting van de doodsdrift. De mate waarin nijd een rol speelt is enerzijds afhankelijk van de aangeboren sterkte van de doodsdrift, anderzijds van frustrerende ervaringen in de externe realiteit.

Nijd hoort in eerste instantie bij de paranoïde-schizoïde positie. Ik behandel nijd als laatste omdat het de verwerking van de depressieve positie zoals hierboven beschreven op verschillende manieren ondermijnt.¹³⁰

De reden dat nijd een buitengewoon ondermijnende factor is voor de ontwikkeling van het ego, is dat nijd gericht is tegen de goede borst. De oorzaak van nijd is niet primair dat de borst het kind niet bevredigt, maar dat de borst als bron van bevrediging en leven niet zijn bezit is. Dit leidt tot de nijdige fantasie dat de borst de voortdurende toegang die het heeft tot bevrediging en leven aan het kind ontzegt om er zelf van te genieten. Ten diepste benijdt het kind de borst en de moeder om hun creativiteit, dat wil zeggen het vermogen om leven te geven en te behouden. Dit vermogen wordt ervaren als het grootste en meest begerenswaardige geschenk. Het kind wil als het ware zijn eigen bron van leven zijn.

De nijd tegen de goede borst uit zich enerzijds als het gulzige verlangen om de goede borst te beroven van de goede inhoud. Nijd gaat echter veel verder dan gulzigheid, omdat het leidt tot de impuls om de goede inhoud van de borst te ‘bederven’ en te vernietigen door destructieve projectieve identificatie. ‘Wanneer ik niet onbepikt kan genieten, dan de borst ook niet’: zo zou je deze vernietigingsdrang van het ego kunnen omschrijven. Op het diepste niveau is nijd gericht op het vernietigen van de creativiteit van het primaire object.¹³¹

§ 49 *Excessieve nijd en premature schuld*

Volgens Klein is één van de diepste bronnen van schuld altijd nijd ten aanzien van de borst en het gevoel de goedheid van de borst bedorven te hebben. Wanneer deze primaire nijd excessief is, ontstaat er wat Klein ‘premature schuld’ noemt. Dit zijn gevoelens van schuld die optreden in een stadium waarin het ego deze nog niet kan verdragen. Schuld wordt dan ervaren als achtervolging en het object dat de schuld opwekt als een achtervolger. Premature schuld als gevolg van nijd is fnuikend voor de verwerking van de depressieve positie, omdat het tot gevolg heeft dat depressieve en achtervolgingsangsten met elkaar verward raken.¹³²

¹³⁰ Deze en voorgaande alinea: *Envy and Gratitude*, p. 176; p. 229vv

¹³¹ Deze en voorgaande alinea: a.w., p. 179vv; p. 201v; p. 224

¹³² Deze paragraaf: a.w., p. 194v

§ 50 *Nijd en primaire splitsing*

Nijd verstoort de primaire splitsing die noodzakelijk is voor een normale ontwikkeling van het ego. De verdienste van primaire splitsing is, zoals we hebben gezien, het veilig stellen van de goede borst, mede door idealisatie. Onder invloed van nijd ontstaat er een zeer diepe en scherpe scheiding tussen een ideaal object en een extreem slecht object. Deze diepe scheiding verhindert de integratie van het ego en de assimilatie van het goede object. Ondertussen kan het ego deze scheiding niet in stand houden, omdat excessieve nijd twijfel zaait over de goedheid van de goede borst en het ego niet in staat stelt om zijn liefde op de goede borst te richten. De verstoring van primaire splitsing leidt tot verwarring en twijfel over wat goed en slecht is. De ideale borst kan gemakkelijk in een achtervolgende borst veranderen. Door deze verwarring is het onderscheidingsvermogen van het ego gemankeerd. Het ego heeft de neiging om objecten die tóch goed lijken te zijn, gulzig te introjecteren. De identificatie met zulke objecten is ook gulzig, zonder onderscheidingsvermogen. Het ego heeft geen vertrouwen in zijn eigen goedheid en oordeelsvermogen.¹³³

§ 51 *Nijd en dankbaarheid*

Dankbaarheid is essentiëel voor de opbouw van de relatie met het goede object. Het ligt ten grondslag aan de waardering van goedheid bij anderen en in zichzelf. Dankbaarheid is gebaseerd op genot. Genot vloeit voort uit volledige bevrediging en is het gevoel dat het subject van het geliefde object een uniek geschenk heeft ontvangen. Het vermogen om te genieten is afhankelijk van het vermogen om lief te hebben. Nijd bederft het vermogen om lief te hebben en te genieten, omdat het de goedheid van het goede object in twijfel trekt en het gevoel een uniek geschenk te hebben ontvangen ondermijnt door het gevoel dat het goede object het meest begerenswaardige voor zichzelf houdt.

§ 52 *Het nijdige superego*

Nijd wordt geprojecteerd op het superego en versterkt zo de achtervolgende eigenschappen van het superego. Een nijdig superego verstoort en vernietigt alle pogingen tot reparatie en creativiteit. De achtervolgende eigenschappen van het superego gaan samen met schuldgevoelens over de nijdige impulsen die het goede object bedorven hebben. Vanuit deze schuldgevoelens stelt het superego voortdurende en exorbitante eisen aan de dankbaarheid van het ego. Dit leidt tot een valse dankbaarheid die is gebaseerd op schuldgevoelens in plaats van op liefde. Schuldgevoelens leiden tot een behoefte aan straf. Deze behoefte wordt bevredigd door een toenemende zelfdevaluering. De devaluering van het zelf versterkt weer de behoefte aan straf, zodat er een vicieuze cirkel ontstaat.¹³⁴

¹³³ Deze paragraaf: a.w., p. 184; p. 187; p. 192vv; p. 216; p. 218

¹³⁴ Deze paragraaf: a.w., p. 231; p. 189

§ 53 *Nijd en het Oedipuscomplex*

Zoals nijd is gebaseerd op de exclusieve relatie met de moeder, is jaloezie gebaseerd op de oedipale situatie. Wanneer nijd niet excessief is, wordt jaloezie een middel om het Oedipuscomplex te verwerken. Door middel van jaloezie kunnen vijandige gevoelens die oorspronkelijk waren gericht op de moeder worden omgebogen naar de rivaal of de rivalen. Bij de wending van het eerste naar het tweede object is de sterkte van nijd tegen het primaire object bepalend voor een geslaagde verwerking van het Oedipuscomplex. Wanneer de wending naar het tweede object een vlucht is voor nijd tegen het eerste object, leidt dit tot instabiele relaties. Gevoelens van jaloezie duiken dan steeds weer op in relaties en verraden door hun heftigheid hun herkomst uit nijd.¹³⁵

¹³⁵ Deze paragraaf: a.w., p. 196vv

wil geven.¹⁶¹ Nijd richt zich op het primaire goede object, dat in de fantasie van het ego de toegang tot bevrediging en leven voor zichzelf houdt.¹⁶² Opvallend genoeg maakt Klein dan zelf de vergelijking met religie. Zij stelt dat het psychologisch klopt wanneer nijd als een van de ‘doodzonden’ wordt beschouwd. Ze suggereert dat nijd onbewust zelfs als de grootste zonde van alle wordt beschouwd, omdat het het goede object bederft dat de bron van leven is.¹⁶³ Met deze suggestie komt Klein dicht bij Kohlbrügge. We zagen hierboven hoe Kohlbrügge de grootste zonde van alle, de ongehoorzaamheid tegen God, omschrijft als het ‘vergieten van Gods bloed’, waardoor de mens zich van de bron van het leven heeft afgesneden. De menselijke ongehoorzaamheid is gefundeerd in de wens om zelf te beschikken over het leven: “Deze werkzaamheid des doods, die, (...) in een zelf-iets-willen-zijn naast God, het leven zich verwerven wil”.¹⁶⁴

Klein legt uit hoe nijd het bederven van creativiteit impliceert. Creativiteit is volgens Klein ten diepste het vermogen om leven te geven en te behouden. Dit vermogen wordt ervaren als het meest begerenswaardige geschenk. Daardoor leidt het tot nijd. Klein refereert aan Satan in Milton’s *Paradise Lost*, die vanwege zijn benijden van God verwordt tot een destructieve macht die probeert te vernietigen wat God creëert.¹⁶⁵ Bij Kohlbrügge zijn een aantal opmerkelijke parallellen te vinden met betrekking tot creativiteit en het nijdige bederven daarvan. Wanneer hij de herkomst van de zondige¹⁶⁶ sexuele begeerte overdenkt (‘hoe staat het toch met deze lustpest (...)?’),¹⁶⁷ herleidt hij haar tot de drang van de mens om zich na de zondeval te handhaven voor God ‘als ware hij nog *schepper, vol kracht en geschiktheid tot voortbrengen en ontvangen*’.¹⁶⁸ Kohlbrügge ziet de zondige sexuele begeerte dus ontspringen uit de wens om zelf leven te kunnen geven (‘voortbrengen’) en behouden (‘ontvangen’) en daarmee een ‘schepper’ te zijn. Ook in zijn commentaar op Romeinen VII beschrijft Kohlbrügge het begeren van creativiteit. Volgens Kohlbrügge “wilden wij”, zoals Adam aan God gelijk wilde zijn, “ook zelf scheppers en tevoorschijnbrengers zijn” zoals God.¹⁶⁹ Hij beschrijft bovendien de zonde als het bederven van creativiteit en als een gulzig begeren: “Deze neiging, steeds stuk te gooien en gering te schatten wat God voor ons gemaakt heeft, en datgene te begeeren, wat Hij om ons bestwil ons onthoudt, of buiten ons bereik bij Zich weggelegd heeft (...)”.¹⁷⁰

Kohlbrügge verschilt wezenlijk van Klein in zijn unieke interpretatie van de begeerte naar creativiteit. Het willen ‘scheppen’ en ‘tevoorschijnbrengen’ uit zich voor hem bij

¹⁶¹ idem

¹⁶² A.w., p. 183; p. 180; p. 178

¹⁶³ A.w., p. 189

¹⁶⁴ *Romeinen VII*, p. 84

¹⁶⁵ *Envy and Gratitude*, p. 202; Klein traceert de laatste idee tot Augustinus, die Leven als een creatieve kracht tegenover Nijd als een destructieve kracht stelde; tenslotte citeert ze 1 Corinthiërs 13:4: ‘De liefde benijdt niet’.

¹⁶⁶ Kohlbrügge spreekt nadrukkelijk ook positief over sexualiteit als door God gewild binnen de grenzen van het huwelijk. Hij is wars van vrome pogingen om deze sexualiteit te loochenen. Over wie dit leerden schrijft hij: “terwijl zij de gewetens van anderen gebonden hielden in leerstellingen der duivelen, beefden zij zelve vanwege de woede der begeerte”. Vergelijk *Mattheüs I*, p. 127vv.

¹⁶⁷ *Mattheüs I*, p.22

¹⁶⁸ Idem; mijn cursivering

¹⁶⁹ *Romeinen VII*, p. 17

¹⁷⁰ *Romeinen VII*, p. 85

uitstek in het willen houden van de Wet naar eigen inzicht, kortom het ‘kennen van goed en kwaad’.¹⁷¹ Dit is wat de mens volgens Kohlbrügge ten diepste begeert: “te zijn, als een, die weet, wat goed en kwaad is”.¹⁷² Dit houdt in dat de mens het goede wil doen en het kwade wil vermijden om zich naast en tegenover God te kunnen handhaven. Al is deze gedachte vreemd aan het denken van Klein, toch stelt Kohlbrügge haar voor op een wijze die bij haar theorie aansluit: waar men ‘de Wet aan de hand wil houden’ “daar is men als leem, dat den pottenbakker wil vormen; (...) als een werkstuk, dat den werkmeester wil klaar maken (...)”.¹⁷³ Deze beschrijving vertoont een sterke overeenkomst met Kleins beschrijving van de onbewuste kinderlijke fantasie dat het kind de moeder heeft gecreëerd. Deze fantasie impliceert dat het kind de beschikking had over de borst en dat niet het kind de moeder, maar de moeder het kind heeft beroofd van de borst.¹⁷⁴ Een dergelijke omkering beschrijft ook Kohlbrügge: volgens hem “loochenen wij, (...) dat wij door onzen afval los-van-God zijn; (...) wij jagen het goede na, *alsof wij scheppers waren* gelijk God; zetten ons schrap en verzetten ons tegen de zonde, *alsof God de eerste oorzaak der zonde was*”.¹⁷⁵

¹⁷¹ Idem

¹⁷² *Romeinen VII*, p. 44

¹⁷³ *Romeinen VII*, p. 56

¹⁷⁴ *Envy and Gratitude*, p. 224

¹⁷⁵ *Romeinen VII*, p. 42; mijn cursivering

Hoofdstuk 9

Prenatale eenheid en de vraag naar de oprichting van het goede object in het innerlijk bij Kohlbrügge

§ 57 Prenatale eenheid bij Klein en Kohlbrügge

In 'Envy and Gratitude' spreekt Klein erover hoe de prenatale eenheid tussen moeder en kind een ervaring van eenheid en veiligheid vormt waar de mens in zekere zin altijd naar terug blijft verlangen. Klein spreekt van een universeel verlangen naar deze prenatale toestand. Omdat de prenatale toestand zelf waarschijnlijk nooit vrij van verstoringen is, oppert Klein dat dit verlangen mede een uiting is van idealiseringsdrang.¹⁷⁶ Het verlangen naar de prenatale toestand wordt gedeeltelijk vervuld in de relatie met de borst en de moeder. De borst en later de moeder worden geïntrojecteerd en gaan de kern van het ego uitmaken. Klein brengt dit treffend op formule: "het kind dat eerst binnenin de moeder was heeft nu de moeder binnenin zichzelf".¹⁷⁷ Daarmee verwoordt zij wat volgens haar het fundament is van de opbouw van een krachtig ego en van het vermogen om lief te hebben en te worden liefgehad. Wanneer we naar Kohlbrügge kijken door de bril van Klein, dan is de essentiële vraag of zijn theologie bijdraagt aan het oprichten van het goede object in het innerlijk. De lezer zal zich herinneren dat dit ook onze probleemstelling is: "In hoeverre draagt de theologie van Kohlbrügge bij aan een geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk?" Daarbij hebben we reeds aangegeven dat het primaire goede object voor Kohlbrügge God is. Binnen de kaders van Kohlbrüggés theologie zouden we de vraag ook als volgt kunnen vertalen: "Draagt Kohlbrüggés theologie bij aan het oprichten van een positief godsbeeld in het innerlijk?" Als we het eerste gedeelte van Kleins formule ("het kind dat eerst binnenin de moeder was...") op Kohlbrügge betrekken, zien we dat Kohlbrügge juist de prenatale eenheid gebruikt als een beeld van de relatie tussen God en mens. Wanneer hij uitlegt dat wij niets goeds kunnen bewerken maar alles ontvangen uit geloof, schrijft hij: "Hebt het geloof, den Geest van Christus; en gij zult in Hem gebonden zijn, zooals het kind in de moeder. Het embryo brengt der moeder niets toe, maar de moeder alles aan het embryo: zoo ook ik niets aan God."¹⁷⁸ Dit beeld sluit aan bij hoe hij ook elders over de relatie met God spreekt, bijvoorbeeld als hij zegt: "Een verloren menscheit, zondaren, zondaressen heeft God *in Zich opgenomen*".¹⁷⁹

§ 58 De vraag naar de oprichting van het goede object in het innerlijk bij Kohlbrügge

De vraag of Kohlbrüggés theologie bijdraagt aan het oprichten van het goede object in het innerlijk (onze onderzoeksvraag) sluit aan bij de vraag of ook het tweede gedeelte van Kleins formule bij hem tot zijn recht komt: "*het kind dat eerst binnenin de moeder was heeft nu de moeder binnenin zichzelf*". Deze vragen komen in feite neer op de vraag in hoeverre Kohlbrüggés theologie bijdraagt aan het verwerken van de

¹⁷⁶ *Envy and Gratitude*, p. 178v

¹⁷⁷ A.w., p. 179; mijn vertaling

¹⁷⁸ *Romeinen VII*, p. 89

¹⁷⁹ *Mattheüs I*, p. 120; mijn cursivering

depressieve positie. Het oprichten van het goede object in het innerlijk is immers alleen mogelijk door het verwerken van de depressieve positie. Het verwerken van de depressieve positie is voorts alleen mogelijk door het te boven komen van de paranoïde-schizoïde en de manische posities met hun verdedigingsmechanismen. In het verlengde van onze onderzoeksvraag liggen dus de vragen welke rol deze mechanismen spelen in Kohlbrügges theologie en in hoeverre zijn theologie behulpzaam is bij het te boven komen van deze mechanismen. Deze vragen sluiten aan bij onze probleemstelling en duiden het perspectief aan waarmee we verder vanuit Kleins theorie naar Kohlbrügges theologie zullen kijken.

Hoofdstuk 10

De toepasbaarheid van Kleins theorie op Kohlbrügges theologie: de rol van de Wet

§ 59 *Inleiding*

In deel I hebben we gezien dat de Wet een fundamentele rol speelt in Kohlbrügges theologie. Ook in wat volgt zullen de schijnwerpers gericht zijn op de rol van de Wet. Daarbij doemt een belangrijke vraag op, namelijk de vraag naar de toepasbaarheid van Kleins theorie op Kohlbrügges theologie. Wanneer we denken aan de Wet als een bestraffende macht die God vanuit zijn vaderlijk gezag uitoefent, dan lijkt de problematiek rondom de Wet een typisch oedipale problematiek te zijn, gecentreerd rondom de verhouding met de vader die het kind beperkt in zijn aanvankelijke almachtsfantasieën. Daarmee zou niet het Kleiniaanse maar het Freudiaanse paradigma de beste benadering bieden om Kohlbrügges theologie psychologisch te onderzoeken. Het Freudiaanse paradigma stelt immers de genoemde oedipale problematiek centraal. Klein benadert de oedipale problematiek echter wezenlijk anders en plaatst deze reeds in het eerste levensjaar. Daarmee verschuift het zwaartepunt van haar theorie van de vader naar de moeder; van thema's als gezag en (on)gehoorzaamheid naar thema's als bevrediging en liefde, frustratie en haat. Sluit de problematiek van de Wet wel bij dit zwaartepunt aan?

§ 60 *De Wet als het goede object*

Naar onze mening doet zij dat zeer zeker, omdat de Wet in Kohlbrügges theologie veel meer is dan alleen een bestraffende macht die God vanuit zijn vaderlijk gezag uitoefent. De gezagopeisende functie van de Wet is in Kohlbrügges theologie ondergeschikt aan haar eigenlijke doel, namelijk het schenken van leven aan en de verzorging van de gelovige. De Wet staat niet alleen in het teken van Gods (vaderlijke) autoriteit, maar juist ook in het teken van zijn (moederlijke) zorg en van zijn liefde. Daarbij stelt Kohlbrügge de Wet voor als een uitings- en verschijningsvorm van het wezen van God zelf, waarmee de gelovige in een innige liefdesverhouding staat of zou moeten staan. Op grond van wat Kohlbrügge over de Wet schrijft, met name in zijn commentaar op Romeinen VII, waar hij diep op de rol van de Wet ingaat, ben ik tot de conclusie gekomen dat de Wet in Kohlbrügges theologie een verschijningsvorm is van het primaire goede object. We haalden aan het eind van § 2 reeds de volgende woorden aan: de Wet is voor "hun, die het verstaan, niet hard en ruw (...), maar liefelijk, erbarmend, genadevol, heilzaam, verschoonend, alle kwaad afwerend, vol van alle goeds, troostrijk en niets anders bedoelend dan duurzaam, eeuwig geluk".¹⁸⁰ Nog duidelijker beschrijft Kohlbrügge de Wet als verschijningsvorm van het primaire goede object in de volgende uitspraak: "Zij [nl. de Wet] verbood mij de begeerte, omdat zij zelf door mij bemind en begeerd wilde zijn, gelijk zij mij beminde in kuische waarheid". Kohlbrügge beschrijft de ideale relatie met de Wet als een wederzijdse liefdesrelatie. Dit sluit aan bij Kleins beschrijving van de geslaagde relatie met het goede object als een relatie waarbij het ego zowel het goede object liefheeft als

¹⁸⁰ Romeinen VII, p. 105

ook door het goede object wordt liefgehad.¹⁸¹ De oprichting van het goede object in het innerlijk is in feite de introjectie van deze liefdesrelatie. Deze verinnerlijkte relatie is volgens Klein het fundament van het ego, van liefde en van het leven in de diepere zin; alle andere innerlijke goede objecten vinden in de relatie met het primaire goede object hun vaste grond.¹⁸² Deze rol en betekenis van het goede object zien we weerspiegeld in de volgende uitspraak van Kohlbrügge over de relatie van de gelovigen met de Wet: “de Wet Gods is hun meer waard dan hemel en aarde, dan leven en lust. In deze Wet hebben zij ouders, gade, kinderen, huis, geld, kleding, spijs en drank (...)”.¹⁸³

De problematiek van de Wet in Kohlbrügges theologie sluit dus wel degelijk aan bij de thematiek van de relatie met het primaire goede object in Kleins theorie. We moeten laatstgenoemde thematiek ook niet geforceerd koppelen aan het primaat van de moeder in Kleins theorie en dit primaat dan stellen tegenover het primaat van de Vader bij Kohlbrügge, want God, die voor Kohlbrügge de Vader bij uitstek is, heeft vele moederlijke eigenschappen, die juist ook in zijn Wet tot uiting komen.¹⁸⁴

¹⁸¹ *Envy and Gratitude*, p. 188

¹⁸² A.w., p. 187v

¹⁸³ *Mattheüs I*, p. 124

¹⁸⁴ Zie bijvoorbeeld *Mattheüs I*, p. 126 boven: “gelijk de moeder bij de kinderen, zoo gaat Hij Zijne heiligen achterna, grijpt hen, waar zij vallen zouden, rukt hen uit, waar zij in gevallen zijn (...). Ter ieder uur houdt Hij, wanneer het noodig is, voor hen gereed kostelijke spijzen (...)”

Hoofdstuk 11

De erkenning van het eigen sadisme versus het doodlopende misbruik van de Wet

§ 61 *Inleiding: Kohlbrügges model voor de verwerking van de depressieve positie*

In het vorige hoofdstuk brachten we de verstoorde relatie met God in Kohlbrügges theologie in verband met de verstoorde relatie met het primaire goede object in Kleins theorie. We zagen de overeenkomsten tussen de oorzaken die Klein en Kohlbrügge aanwijzen voor deze verstoring: destructieve impulsen en nijd bij Klein, zonde bij Kohlbrügge. Voor zowel Kohlbrügge als Klein is de verstoring van de relatie met het goede object het onafwendbare gevolg van deze oorzaken. In Kleins theorie draait de ontwikkeling van het ego om het herstel van de relatie met het goede object. In Kohlbrügges theologie draait het om het herstel van de relatie met God.

Wanneer we nu gaan kijken naar de weg waarlangs de relatie met het goede object hersteld wordt, dan zien we duidelijke overeenkomsten tussen Klein en Kohlbrügge. Het voert niet te ver om te beweren dat Kohlbrügge een eigen model heeft voor de verwerking van de depressieve positie, dat wil in Kohlbrügges denken zeggen: voor het herstel van de relatie met God. In hoofdstuk 11 tot en met 15 zullen we dit model beschrijven. Dat betekent dat we de kern van Kohlbrügges theologie uitleggen aan de hand van concepten rondom de kern van Kleins theorie: de verwerking van de depressieve positie.

§ 62 *De erkenning van het eigen sadisme bij Klein*

Een essentiële voorwaarde voor de mogelijkheid tot herstel van de relatie met het goede object is volgens Klein de volledige bewustwording van de rampzaligheid van het eigen sadisme. Wanneer het ego gaat inzien dat de afgesplitste aspecten van het primaire object in feite bij elkaar horen, ontdekt het dat niet alleen zijn liefde, maar ook zijn haat gericht zijn op het goede object. De ervaring van het verlies van het goede object blijkt het gevolg van het eigen sadisme. Maar ook blijkt de slechtheid van de slechte achtervolgende objecten grotendeels gebaseerd te zijn op de eigen slechtheid.¹⁸⁵ Zolang het ego de rampzaligheid van het eigen sadisme niet erkent, zal het sadistische verdedigingsmechanismen blijven gebruiken tegen de afgesplitste slechte aspecten van het primaire object. Het gevolg daarvan is dat het primaire goede object zich aan het ego kan voordoen als een slecht, achtervolgend object.¹⁸⁶

§ 63 *De erkenning van het eigen sadisme bij Kohlbrügge*

Soortgelijke principes vinden we bij Kohlbrügge. Ook bij hem is de volledige bewustwording van de rampzaligheid van het eigen sadisme een essentiële voorwaarde voor het herstel van de relatie met het goede object. In Kohlbrügges termen: de volledige bewustwording en erkenning van de rampzaligheid van de eigen zonde en

¹⁸⁵ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 269; *Origins of Transference*, p. 50; *Envy and Gratitude*, p. 196

¹⁸⁶ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 262; *Anxiety and Guilt*, p. 36v

haat tegen God is een essentiële voorwaarde voor het herstel van de relatie met God. Je zou zelfs kunnen zeggen dat het voor Kohlbrügge *de* voorwaarde bij uitstek is. De bewustwording en erkenning van de haat tegen God is het speerpunt van zijn theologie. Kohlbrügge vat de zonde samen in twee basiskennmerken: “het van-God-los-zijn” én “de onophoudelijke leugen in mij (...) alsof ik niet wegens mijne ongehoorzaamheid van-God-af was (...)”¹⁸⁷ Vertaald in Kleiniaanse termen: het verlies van het goede object door destructieve impulsen én de ontkenning van deze destructieve impulsen en hun gevolgen. Door deze ontkenning wordt de oprichting van het goede object teniet gedaan en verijdeld: “Ja, er woont in mij iets, dat goed is: Christus en Zijne volheid. (...) [Maar als men] de Wet aan de hand houdt en er bij neemt (...) dan is het alles vleesch (...)”¹⁸⁸ ‘Vleesch’ duidt de toestand aan waarin de mens ‘van-God-los’ is, kortom: het verlies van het goede object. ‘De Wet er bij nemen’ betekent voor Kohlbrügge het niet willen erkennen van de eigen haat tegen God. Pas de erkenning dat het verlies van God het gevolg is van de eigen haat maakt de oprichting van het goede object mogelijk. In Kohlbrüggens woorden: “Slechts daarom gaat het, o mensch, of gij dit gelooft en erkent: dat gij, niet zoo half en half, maar gansch en al zooals gij zijt, zoo weinig God, Zijn Wet, leven en gerechtigheid liefhebt, dat gij één enkele vervulling uwer begeerte boven alles voortrekt (...)”¹⁸⁹ Het gaat dus om het erkennen van een totaal gebrek aan liefde, of in andere woorden om het erkennen van haat – van sadisme.

§ 64 *Het misbruik van de Wet: paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen*

Volgens Kohlbrügge is de gelovige mens van nature steeds geneigd om een verkeerd gebruik van de Wet te maken. Zoals we reeds gezien hebben verbindt Kohlbrügge de kern van de bedoeling van de Wet én de kern van haar verkeerde gebruik aan het gebod: ‘Gij zult niet begeren’. Kohlbrügge geeft de volgende beschrijving van de natuurlijke toepassing van dit gebod door de gelovige: “Mijn doen verdoemde ik, maar mijzelf hield ik voor goed. En slechts in zooverre erkende ik mijzelf als boos, voorzoover ik mijzelf bezag als het vat, waaruit het doen voortkwam. Intusschen hield ik mijzelf toch in dit opzicht voor goed, dat ik met „het betere deel uit God” – zooals ik het noemde – bezig was met datgene, wat ik als goed en als godsvrucht, als een hart en als eene gezindheid uit God, die ik vroeger niet gehad had, van hooge waardij achtte. Wat nu goed was naar mijne ideeën, dat dankte ik Gode en blankette mij daarmede; maar wat kwaad was, dat zette ik op rekening van het stof, of van mijne ellende en van de zonde – naar mijne ideeën.”¹⁹⁰ De gelovige houdt dus de Wet om scheiding te maken tussen een goed deel en een slecht deel van zichzelf. Hij identificeert zich met het goede deel maar niet met het slechte deel. In Kleins theorie komt dit overeen met het splitsen van het zelf in een goed en een slecht deel, waarbij het slechte deel (de destructieve impulsen) niet als een deel van het ego wordt erkend. Kohlbrügge wijst erop hoe van oudsher de neiging heeft bestaan om het slechte deel van het zelf te identificeren met het lichaam en het goede deel met de geest, waarbij

¹⁸⁷ *Romeinen VII*, p. 83

¹⁸⁸ *Mattheüs I*, p. 86

¹⁸⁹ *Mattheüs I*, p. 41

¹⁹⁰ *Romeinen VII*, p. 34

men zich dan van het slechte deel diende te zuiveren door allerlei vormen van zelfkastijding, tot het gebruik van vuur aan toe. Deze ‘zuiveringstheologie’ is volgens Kohlbrügge wezenlijk blijven bestaan “tot op dezen dag, met dit onderscheid, dat men in plaats van het stoffelijk vuur aan het lichaam een zedelijk vuur heeft aangelegd van boetedoeningen en onthouding, waarvan God niets weet”.¹⁹¹ Het afsplitsen en de ontkenning van een deel van het ego samen met de sadistische bestrijding van dit deel zijn typisch paranoïde-schizoïde en zeer agressieve verdedigingsmechanismen. Kohlbrügge beschrijft de agressiviteit van deze mechanismen beeldend in het volgende citaat: “wij willen de zonde dooden, en te dien einde onze lichamen met vuur, roede en geesel kastijden. Het kwaad komt toch niet uit ons voort zoals wij vroom zijn, maar uit ons hart en onze leden: om U nu te toonen, dat *wij* U liefhebben, willen wij deze onze leden verzwakken, ja *ons vaneenrijten*, om zoo de zonde meester te worden”.¹⁹² Uiteindelijk wordt deze zelfkastijding, ondanks de schijn van het tegendeel, getypeerd door de paranoïde-schizoïde preoccupatie met het behoud van het ego: de gelovige kastijdt zichzelf volgens Kohlbrügge slechts “om het lieve ik als God naast God tegen God staande te houden”.¹⁹³ De strijd tegen het ‘slechte deel’ van zichzelf is in wezen volstrekt egoïstisch gemotiveerd.

In de context van het bovenstaande plaatst Kohlbrügge het verlangen om de Wet te onderhouden: “In deze opvatting nu begeerde ik licht der gerechtigheid, der heiliging (...) [etcetera]; maar de bron der begeerte naar dit licht was duisternis, ongerechtigheid, zonde, opgeblazenheid van het hoogmoedige hart, zelf-toerusting, onrust, onvastheid, wrevel, haat, moedeloosheid.”¹⁹⁴ Woorden als “zonde”, “wrevel” en “haat” wijzen erop dat Kohlbrügge nijd beschouwt als de wortel van het willen houden van de Wet. We hebben gezien dat nijd volgens Klein impliceert dat het ego zelf de bron van leven en goedheid wil zijn. Het ego benijdt daarom het goede object en wil het van zijn leven en goedheid beroven. Kohlbrügge sluit daarbij aan wanneer hij elders de begeerte om de Wet te houden omschrijft als “deze begeerte om dát in handen te krijgen, wat de Allerhoogste uitsluitend in eigen hand houdt”.¹⁹⁵

Behalve nijd kunnen we in het voorlaatste citaat ook een verwijzing zien naar manische verdedigingsmechanismen, wanneer Kohlbrügge spreekt van “opgeblazenheid van het hoogmoedige hart” en “zelf-toerusting”. In de “opgeblazenheid van het hoogmoedige hart” zien we een verwijzing naar manische omnipotentie, die het ego figuurlijk ‘opblaast’ doordat het het gevoel geeft boven zijn objecten te staan en ze alle te beheersen. In “zelf-toerusting” zien we een verwijzing naar de manische behoefte om onafhankelijk te zijn van het goede object. Kohlbrügge schetst het beeld van de gelovige die zich enerzijds wil verbinden aan God door het houden van de Wet, maar anderzijds ten diepste hierdoor God wil controleren en over diens eigenschappen wil beschikken.

Kohlbrügges beschrijving van de manier waarop de gelovige de Wet gebruikt om de relatie met God te herstellen, komt overeen met Kleins beschrijving van manische reparatie. Manische reparatie is gedoemd te mislukken doordat manische omnipotentie altijd verweven is met sadistische impulsen. Het herstel van de relatie met het goede

¹⁹¹ *Mattheüs I*, p. 112v

¹⁹² *Mattheüs I*, p. 71; laatste cursivering van mij

¹⁹³ *Mattheüs I*, p. 106

¹⁹⁴ *Romeinen VII*, p. 34

¹⁹⁵ *Romeinen VII*, p. 59

object staat daardoor te zeer in het teken van de triomf van het ego over het goede object. Kohlbrügge beschrijft deze manische triomf zeer beeldend wanneer hij spreekt over het misbruik van de Wet: “deze onze zonde is opgestegen tot aan den hemel; heeft zich Gods recht en waarheid brutaal aangematigd, om zich te vermommen om met haar eigen ongerechtigheid en leugen het recht en de waarheid der Wet omver te stooten, en op de puinhopen daarvan zich naast God als overwinnaar te handhaven.” ‘Zich op de puinhopen van de Wet naast God als overwinnaar handhaven’: wanneer we bedenken dat de Wet een representant is van het goede object, dan zien we in deze voorstelling duidelijk de uitleving van sadistische fantasieën op het goede object. Tegelijk wil de gelovige God niet uit de weg ruimen, maar zich ‘naast hem als overwinnaar handhaven’. In deze tegenstrijdigheid zien we het typische compromis van de manische positie, waarin het ego de objecten niet wil opgeven maar ook niet van hen afhankelijk wil zijn.

Bekeken door de bril van Kleins theorie geeft Kohlbrügge dus een beschrijving van de relatie van de gelovige met de Wet en met God als van nature beheerst door een combinatie van paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen. Deze mechanismen zorgen ervoor dat de gelovige de Wet verkeerd uitlegt en misbruik van haar maakt.

§ 65 *De verdediging tegen de depressieve positie*

Kohlbrügge gaat ervan uit dat de gelovige dit niet bewust doet. Daarom spreekt hij over dit misbruik als ‘het bedrog van de zonde’. De zonde is de destructieve macht die het gevolg is van de verstoorde relatie met God. Door haar werkzaamheid verbergt zij de realiteit van deze verstoorde relatie: “(...) de zonde, die in al deze werkzaamheid mijn geheele wezen in actie bracht, om mij vroom te houden, *slechts opdat zij, dat is mijn van-God-los-zijn, mij niet zou ontdekt worden.*”¹⁹⁶ Hieraan zien we dat de paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen in Kohlbrügges beschrijving van de natuurlijke toestand van de gelovige de rol spelen van verdedigingsmechanismen tegen de depressieve positie. De depressieve positie betekent immers de bewustwording van het verlies van het goede object als gevolg van de rampzaligheid van het eigen sadisme. In Kohlbrügges theologie komt dit overeen met de bewustwording van het ‘van-God-los-zijn’ als gevolg van de eigen zonde. De bewustwording van de rampzaligheid van het eigen sadisme is volgens Klein buitengewoon pijnlijk en gaat gepaard met grote angsten. Daarom is het ego geneigd te vluchten in paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen, die de pijn en de angst van de depressieve positie verminderen of wegnemen.

§ 66 *Het failliet van de paranoïde-schizoïde positie*

Vanuit Kleins theorie bekeken plaatst Kohlbrügge het misbruik van de Wet door de gelovige dus in het teken van de vlucht voor de depressieve positie. Deze vlucht is echter vruchteloos. De vrome gelovige die door het houden van de Wet probeert het slechte in zichzelf te bestrijden, komt bedrogen uit. Het ‘bedrog van de zonde’ wijst op het verborgen motief achter het houden van de Wet: “Ik deed immers toch het goede

¹⁹⁶ *Romeinen VII*, p. 40; mijn cursivering

uit vijandschap tegen God”.¹⁹⁷ Dit verborgen motief wreekt zich: het kwade in zichzelf dat de gelovige probeert te bestrijden, lijkt eerder toe te nemen naarmate de gelovige zich meer inspant om het goede te doen. Dit is volgens Kohlbrügge het onvermijdelijke gevolg van de ontkenning van de eigen slechtheid: “(...) daarom juist wordt dit vermijden der zonde, (...) dit ten doode toe zich afmartelen tegen de zonde, (...) daarom wordt het een helle-pijn, een zonde-moeder, omdat het slechts dáárom door ons gedaan wordt, opdat onze eigenlijke, wezenlijke zonde ons niet ontdekt zou worden voor God en Zijne heilige engelen.”¹⁹⁸ Het is niet moeilijk om de parallel te trekken naar Kleins theorie: zolang het ego zijn eigen sadisme ontkent en zich tegen de depressieve positie verdedigt met paranoïde-schizoïde en manische mechanismen, zal de haat die deze mechanismen domineert als een boemerang naar het ego terugkeren in de vorm van achtervolgende objecten. Het ego verweert zich tegen deze achtervolgers met sadistische mechanismen, waardoor een vicieuze cirkel ontstaat. Ofwel: ‘haat voedt haat’, zoals we deze vicieuze cirkel naar analogie van Klein¹⁹⁹ kort kunnen omschrijven. Kohlbrügge beschrijft deze wisselwerking tussen de zonde en de verkeerd gebruikte Wet eerder nog als een negatieve *spiraal*, “waar men slechts volgens de letter zich beijvert uit vrees voor den dood; waar het in voortdurende bangheid zonder eenig vorderen steeds bij het oude blijft, tot zich eindelijk alles in zekerheid en roekeloosheid, of in hopeloosheid, vertwijfeling en afsterving van het schijn-leven oplost.”²⁰⁰ In deze beschrijving komt sterk de angst voor de achtervolgende slechte objecten naar voren in zijn meest primaire vorm: de angst voor de dood. De spiraal van haat en angst kan volgens Kohlbrügge eindigen in “zekerheid en roekeloosheid”: de manische positie; of “in hopeloosheid, vertwijfeling en afsterving van het schijn-leven”: dit zouden we het failliet van de paranoïde-schizoïde positie kunnen noemen. Dit failliet houdt in dat het ego wordt overmand door gevoelens van machteloosheid en hopeloosheid tegenover de slechte, achtervolgende objecten en het id en dat het niet in staat is tot integratie van zijn verschillende objecten. Dit failliet is onvermijdelijk volgens Kohlbrügge, wanneer de gelovige zijn pogingen om de Wet te houden maar lang genoeg volhoudt: “het niet te ontkomen gevolg van alles was, dat ik ten laatste, toen ik alles mislukt zag, zelf de deur der vertwijfeling boven mij toesloot.”²⁰¹ De rol van Paulus vertolkend, schrijft Kohlbrügge: “ik ben gestorven, opdat (...) zou openbaar zijn, (...) dat, terwijl ik meer dan iemand het goede gedaan heb, ik juist daar gezondigd heb op een wijze, waarin ik door het goede mij dát op den hals haalde, wat ik door het goede zocht te ontgaan, — ik bedoel den dood en de erkenning, dat ik gestorven ben.”²⁰² Juist het failliet van de paranoïde-schizoïde positie als gevolg van het misbruik van de Wet geeft de gelovige inzicht in zijn ware toestand van ‘dood’. We kunnen deze ‘dood’, resumerend, interpreteren als het verlies van het goede object, de desintegratie van het ego, en de achtervolging door slechte objecten als gevolg van de eigen haat en agressie.

¹⁹⁷ Romeinen VII, p. 33

¹⁹⁸ Romeinen VII, p. 38

¹⁹⁹ Klein geeft de volgende omschrijving: “Het is inherent aan het gevoel achtervolgd te worden dat het wordt gevoed door haat en tegelijkertijd haat voedt.” (*Mourning*, p. 360 (mijn vertaling))

²⁰⁰ Romeinen VII, p. 21v

²⁰¹ Romeinen VII, p. 41

²⁰² Romeinen VII, p. 33

Hoofdstuk 12

De twee gedaantes van de Wet en van het superego

§ 67 *De twee gedaantes van de Wet*

We hebben betoogd dat de Wet voor Kohlbrügge een verschijningsvorm is van het goede object. Toch doet zij zich aan de gelovige veelal voor als een slecht, achtervolgend object: als de Wet die veroordeelt, verdoemt en bedreigt. Deze verschijningsvorm van de Wet is volgens Kohlbrügge echter het gevolg van het misbruik van de Wet en niet haar ware gestalte. De Wet is immers het goede, geliefde object en de gelovige moet haar ook als zodanig zien: “Wie de Wet niet liefheeft, die is niet ten volle in de liefde Gods. Wie haar niet bijvalt met de erkenning, dat zij goed is, die is verwerpelijk tot nu toe”.²⁰³ De ‘valse’ gestalte van de Wet noemt Kohlbrügge met Paulus ook wel de ‘wet der zonde’ en de ‘wet des doods’. Deze wet verstoort steeds de relatie met God door de gelovige te overvallen met twijfel en wanhoop (het paranoïde-schizoïde spectrum) of juist overmoed en onverschilligheid (het manische spectrum). “Deze wet der zonde”, schrijft Kohlbrügge, “is de Wet, zoals zij alle vleesch, en het doen des vleesch, wijl het uit het vleesch is, verdoemt, en mij onder de zonde verkocht heeft; de Wet, zoals wij ons van haar bedienen – sinds wij de heerlijkheid Gods derven – om ons tegen den wil Gods te verzetten (...) [met ons] hunkeren naar alles, wat niet uit de liefde Gods is.”²⁰⁴ Het misbruik van de Wet, gebaseerd op nijdige begeerte en vijandschap tegen het goede object, maakt van de Wet - het goede object - een achtervolgend object. De slechtheid van het goede object is gebaseerd op de slechtheid van het ego zelf. In Kohlbrüggens woorden: “Het ligt niet aan de Wet dat zij zoo vreeselijk dreigt; dat zij met ijzeren staf en onverbiddelijke gestrengheid het commando voert, en den vloek legt op dien, die niet blijft in al haar woorden om die te hebben gedaan. Het ligt niet aan de Wet, dat het vleesch van haar gruwet; en dat slechts den dood vrucht gedragen wordt, waar men zich bij of aan haar houdt”.²⁰⁵ Het ‘slechts vrucht dragen voor de dood’ wijst erop dat de wortel achter het willen houden van de Wet niet liefde is maar haat, die, zoals Klein stelt, voortkomt uit de doodsdrijf. Over het houden van de Wet schrijft Kohlbrügge: “ik deed alles (...) *niet uit liefde* tot de Wet”; en, zoals we reeds eerder zagen: “Ik deed immers toch het goede uit vijandschap tegen God”.²⁰⁶ Pas wanneer de gelovige zijn zonde erkent, is hij in staat om de Wet werkelijk lief te hebben. Maar de erkenning van de zonde betekent tegelijkertijd dat hij weet de Wet niet te *kunnen* onderhouden: “Dat ik echter wil, wat de Wet wil, *komt voort alleen uit liefde* tot de gerechtigheid Gods; niet alsof ik mij wilde aanmatigen, ooit maar in iets in mijn doen met dit willen gelijken tred te kunnen houden: want de in mij wonende zonde brengt steeds weer het tegendeel tot stand van hetgeen de Wet bedoelt.”²⁰⁷

²⁰³ Romeinen VII, p. 46

²⁰⁴ Romeinen VII, p. 108v

²⁰⁵ Romeinen VII, p. 46

²⁰⁶ Romeinen VII, p. 33; mijn cursivering

²⁰⁷ Romeinen VII, p. 81; mijn cursivering

§ 68 *Het geweten: van streng naar vriendelijk*

De Wet en de verschillende gedaantes waarin zij zich aan de gelovige voordoet, hangen ten nauwste samen met het geweten ofwel het superego. Deze samenhang komt overeen met de samenhang in Kleins theorie tussen het superego en de verschillende verschijningsvormen van het primaire object waarop het superego is gefundeerd.²⁰⁸

Zoals de Wet twee gedaantes heeft die samenhangen met de positie van het ego, geldt dat ook voor het geweten. Sprekend over het vrijgemaakt zijn van de Wet, geeft Kohlbrügge een negatieve omschrijving van de situatie van het slechte, achtervolgende geweten: “Daar is geen slavendrijver, voor wien men *met bezwaard geweten en zonder liefde* het werk verricht; waar men slechts volgens de letter zich beijvert *uit vrees voor den dood*; waar het in *voortdurende bangheid* zonder eenig vorderen steeds bij het oude blijft”.²⁰⁹ Het citaat maakt duidelijk dat het ‘bezwaard geweten’ samenhangt met een gebrek aan liefde (we vullen in: haat) en met angst. Dit komt overeen met de rol van het superego in de paranoïde-schizoïde positie, waar het superego de haat van het ego als een boemerang laat terugkeren en de gedaante aanneemt van een slecht, achtervolgend object dat het ego voortdurend angst inboezemt. Zolang het ego de slechte, achtervolgende objecten bestrijdt met agressieve verdedigingsmechanismen, houdt het de slechte objecten juist in stand volgens dit boemerang-principe. ‘Haat voedt haat’, zoals we het reeds omschreven. En dat is in feite de situatie van de gelovige die de Wet probeert te houden “slechts (...) om het onreine geweten tot zwijgen te brengen”,²¹⁰ zoals Kohlbrügge het verwoordt. Zolang de gelovige de Wet wil onderhouden zal het geweten zijn slechte, achtervolgende gedaante behouden: “Gij moogt toezien, of zij, die met deze leer [namelijk dat men de Wet moet onderhouden] u verontrusten, in staat zijn, u met hun Evangelie *van het booze en steeds aanklagende geweten te bevrijden*.”²¹¹

Wanneer de gelovige echter zijn zonde werkelijk en ten volle erkent, komt er ruimte om God en de Wet werkelijk lief te hebben. Deze liefde voor de Wet uit zich vervolgens als “de liefde, die niet het eigene zoekt, maar dat wat des anderen is”.²¹² De erkenning van zonde en de aanvaarding van Gods genade in Christus laten het geweten zijn straffende gedaante verliezen: “Dat „ik ellendig mensch” maakt (...) het bewustzijn in den Heiligen Geest, dat men Gode dienende is *met een goed geweten* en niet zondigt.”²¹³ Zo ook elders: wanneer de gelovige God aanroept als zijn genadige Vader in de naam van Jezus Christus “ — zóó zult gij Hem dienen *in liefde*, uit een rein hart, *een goed geweten* en ongeveinsd geloof.”²¹⁴ De gelovige moet niet terugkeren naar zijn vorige positie: “hoe laat gij u nog gevangen nemen door de *vrees*, als waart gij nog in eenig opzicht onder de Wet gehouden!”²¹⁵ Deze angst mogen we interpreteren als de achtervolgingsangst van de paranoïde-schizoïde positie.

²⁰⁸ *Anxiety and Guilt*, p. 30

²⁰⁹ *Romeinen VII*, p. 21v; mijn cursivering

²¹⁰ *Romeinen VII*, p. 32

²¹¹ *Romeinen VII*, p. 87; mijn cursivering

²¹² *Mattheüs I*, p. 124

²¹³ *Mattheüs I*, p. 125

²¹⁴ *Romeinen VII*, p. 20v; mijn cursivering

²¹⁵ *Romeinen VII*, p. 21; mijn cursivering

In haar boek "Mourning and its Relation to Manic-Depressive States" zet Klein uiteen hoe het superego tijdens de verwerking van de depressieve positie in plaats van de straffende ouders steeds meer de vriendelijke, behulpzame ouders gaat representeren.²¹⁶ Dit kunnen we ook zien in de theologie van Kohlbrügge. Wanneer de gelovige 'God gelijk geeft en zichzelf veroordeelt', "staat gij daar (...) *met goed geweten, dat u getuigt, dat gij Gode welgevallig zijt en dat gij een genadigen God hebt.*"²¹⁷ Vertaald naar Kleins theorie spreekt Kohlbrügge hier van een superego dat resonanceert met de vriendelijke, bevestigende ouders. Zo'n superego helpt het ego volgens Klein om (opnieuw) te vertrouwen in de goedheid en de liefde van anderen. Zo helpt bij Kohlbrügge het goede geweten om te vertrouwen op de goedheid en de bevestiging van God. Maar voorwaarde van deze ontwikkeling is, zowel bij Klein als bij Kohlbrügge, de erkenning van het eigen sadisme tegen het goede object.

§ 69 *Schuld: van prematuur naar depressief*

Het geweten heeft alles te maken met schuld. Schuld is één van de kernbegrippen van de depressieve positie. Ook in Kohlbrüggens theologie speelt schuld een centrale rol. Deze rol vertoont op het eerste gezicht een zekere ambivalentie: enerzijds is schuld als berouwvolle zelfvernederend voor God de adem van het geloof; anderzijds staat schuldgevoel in het teken van de aanvechting en moet de gelovige zijn door God toegerekende heiligheid geloven tegen alle schuldgevoel in. Hoe kan schuldgevoel tegelijk goddelijke opdracht en satanische aanvechting zijn?

Deze ambivalentie blijkt zeer goed verklaarbaar vanuit Kleins theorie. Klein maakt namelijk onderscheid tussen depressieve en premature schuld. Depressieve schuld hangt samen met de erkenning van de rampzaligheid van het eigen sadisme en is essentieel voor de verwerking van de depressieve positie en voor gevoelens van liefde. Premature schuld daarentegen is gebaseerd op excessieve primaire nijd in de context van de paranoïde-schizoïde positie. Premature schuld geeft het ego het gevoel dat het de goedheid van het primaire object bedorven heeft. Deze schuld is prematuur omdat het ego in de paranoïde-schizoïde positie deze schuldgevoelens niet kan verdragen, met als gevolg dat het schuld ervaart als achtervolging en het object dat de schuld opwekt als een achtervolger. De verwerking van de depressieve positie wordt dan geblokkeerd door de vermenging van depressieve en achtervolgingsangsten.

Dit concept van premature schuld is goed toepasbaar op Kohlbrüggens concept van schuld als aanvechting: bij de aanvechting is het geweten een achtervolger, terwijl ook God als object dat de schuld opwekt een achtervolger is. Deze waarneming is echter een verstoring van de werkelijkheid als gevolg van nijd. Deze nijd manifesteert zich in het misbruik van de Wet zoals we dat reeds hebben beschreven. In dit verband zijn de volgende woorden die Kohlbrügge God in de mond legt typerend en veelzeggend: "Ik ben u genegen en niet boos op u; uw heil staat alleen in Mij, maar vraag gij niet naar kwaad of goed, want daarmee brengt gij u in het ongeluk."²¹⁸

De positieve en centrale rol die Kohlbrügge toebedeelt aan schuld als berouwvolle erkenning van zonde komt daarentegen overeen met depressieve schuld. Deze vorm

²¹⁶ *Mourning*, p. 359; p. 362v; p. 369

²¹⁷ *Romeinen VII*, p. 51

²¹⁸ *Mattheüs I*, p. 50

gegeven heeft!”²²⁵ Daarin kunnen we het smachten van het ego naar het goede object herkennen. Kohlbrügge beschrijft voorts het verlangen “om van het lichaam dezes doods mij te bevrijden”.²²⁶ In deze beschrijving is dit verlangen niet gericht op het zelf, maar op de Wet: “God is mijn getuige, dat het mij daarom gaat, dat der Wet recht geschiede.”²²⁷ Evenzo is het ego in de depressieve positie gericht op het herstel van het goede object, in plaats van (in de eerste plaats) op zijn eigen herstel. Kohlbrügge beschrijft verder treffend de ineenstorting van de innerlijke wereld en de desintegratie van het ego: “Ach, hoe diep is het gevoel mijner smart! mijne *verbrokene en verbrijzelde beenderen*, hoe luid schreeuwen zij, hoe luid schreeuwt *het gevoel mijner vernietiging* tot Hem op (...).”²²⁸

²²⁵ *Romeinen VII*, p. 115

²²⁶ *Romeinen VII*, p. 115

²²⁷ *Romeinen VII*, p. 115

²²⁸ *Romeinen VII*, p. 116; mijn cursivering

Hoofdstuk 14

Naar de oprichting van het goede object in het innerlijk: verschillende fasen en aspecten

§ 72 *Het lijden van de depressieve positie als de weg tot herstel*

Al is het lijden van de depressieve positie zeer pijnlijk voor het ego, toch baant het de weg tot herstel. Klein beschrijft hoe hoop bovenkomt juist wanneer het lijden van de depressieve positie op z'n hoogst is. In haar eigen woorden: "Dus, terwijl rouw ten volle wordt ervaren en wanhoop op z'n hoogtepunt is, ontspringt de liefde voor het object en voelt degene die rouwt sterker dat leven van binnen en van buiten toch door zal gaan, en dat het verloren geliefde object innerlijk behouden kan worden."²²⁹ Deze beweging zien we ook bij Kohlbrügge: "Hoop is er in deze hopeloosheid. (...) zie ik om mij heen niets dan angst en dood; gevoel ik in mij in het geheel geen kracht, in het geheel geen troost; keert zich mijn hart om van zielenood, vrees en versagen; ja, is alles voorbij, wijl geen leven in mijne hand is, de zonde mij steeds bijligt: *God is nog niet voorbij*. Is het uit met mij: het is nog niet uit met God; *ben ik verloren* en is het met mijne zaligheid ten einde: *die niet verloren gaat, is God*, en Zijne zaligheid behoudt in mijne verlorenheid het slagveld."²³⁰ Deze beweging van hopeloosheid naar hoop beschrijft Kohlbrügge als Gods genadig handelen aan de gelovige: "De genade, eeuwig de eerste, laat hem niet in zijn hardnekkigheid, zij buigt hem tot diep in de hel, en daar onder – neen zij heeft hem niet verlaten – daar vangt zij hem op in armen der eeuwige ontferming".²³¹ Wanneer we de termen van Kohlbrügge en Klein vermengen, zouden we het zo kunnen uitdrukken: de hel van de depressieve positie baant de weg tot de genade van het herstel van de relatie met het goede object. Het herstel van de relatie met het goede object is alleen mogelijk door de verwerking van het lijden van de depressieve positie, een lijden dat het gevolg is van de erkenning van de rampzaligheid van het eigen sadisme. Klein benoemt dit lijden ook als een proces van rouw. De taal laat hier de overeenkomst met Kohlbrügge zien, voor wie *berouw* een essentiële voorwaarde is voor het herstel van de relatie met God. Het berouw van de gelovige komt overeen met het rouwproces van de depressieve positie. Zo vinden we in Kohlbrüggés theologie wat voor Klein een psychische waarheid is: juist het lijden van de depressieve positie maakt de oprichting van het goede object mogelijk. Kohlbrügge drukt dit principe vaak treffend uit in een verwijzing naar de Schrift: "de Heere woont bij diegenen, die eens verslagenen en verbrokenen geestes zijn".²³² Nadrukkelijk beschouwt Kohlbrügge de oprichting van het goede object in het innerlijk als Gods initiatief: "(...) er [is] geen toestand van verloren zijn van vleesch (...), hoe diep ook, in welken God Zich niet nederbuigt en er Zich in begeeft, om juist daar een nieuwe schepping te weeg te brengen van eeuwig heil, leven, vrijheid en vreugde (...)".²³³ God 'buigt zich neder' en 'begeeft zich in' de depressieve toestand: de relatie met het goede object wordt hersteld en het goede object wordt in het innerlijk opgericht.

²²⁹ *Mourning*, p. 360 (mijn vertaling)

²³⁰ *Romeinen VII*, p. 117; mijn cursivering

²³¹ Mattheüs I, p. 38

²³² Zo bijvoorbeeld in *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 27

²³³ *Mattheüs I*, p. 115

§ 73 *Realiteitstoetsing bij Kohlbrügge: toetsing aan de externe onzichtbare werkelijkheid*

In de verwerking van het rouwproces van de depressieve positie speelt de realiteitstoetsing volgens Klein een cruciale rol. Zoals we hebben gezien houdt realiteitstoetsing in dat het ego de innerlijke werkelijkheid aan de externe werkelijkheid toetst. Voor het kind betekent dit dat het de 'innerlijke moeder' toetst aan de 'externe moeder'. Alleen wanneer het kind herhaaldelijk de ervaring heeft dat moeder hem liefdevol en verzorgend tegemoet treedt, kan moeder ook innerlijk als een goed object worden opgericht. Bij rouwprocessen op latere leeftijd zijn het eerder geliefden en vrienden die door hun liefde en zorg het ego helpen om het innerlijke goede object opnieuw op te richten.²³⁴

Het is opvallend dat Kohlbrügge zich als het gaat om het geloof nadrukkelijk uitspreekt tégen de toetsing van de innerlijke werkelijkheid aan de *zichtbare* externe werkelijkheid. Kohlbrügge constateert dat de mens van nature geneigd is het zichtbare vòòr het onzichtbare te stellen: "Het zien, tasten en in-de-hand-willen-hebben is des menschen streven; het is zijn natuur het zichtbare voor te trekken".²³⁵ Tegenover deze neiging plaatst Kohlbrügge echter de toetsing aan de *onzichtbare* externe werkelijkheid van Gods wezen en verlossingswerk zoals deze zijn vastgelegd in zijn Woord. "[Waar wij geloven] "dat, daar wij met Christus gestorven zijn, wij ook zullen mede-leven met Hem, Christus Jezus onzen Heere, die midden in den dood Zijn eigendom handhaven zal"[, daar] "zal *gelogen hebben al het zichtbare*, de dood met zijn prikkel, de zonde met haar macht".²³⁶ Primair is niet de innerlijke of externe ervaring, maar de betrouwbaarheid en primair niet zichtbare realiteit van Gods Woord. Secundair, alhoewel van groot belang, is de *ervaring* van Gods liefde, die een bewijs vormt voor het geloof: "dat kan ik toch niet ontkennen, dat mijn Heere en Heiland Jesus Christus mijne ziel zo nu en dan getroost heeft; — dat had Hij niet kunnen doen, indien de Vader mij niet van te voren aan Hem gegeven had, — en Hij kan mij niet liefhebben, tenzij dat de Vader mij te voren liefgehad en mij aan Zijnen Zoon gegeven heeft."²³⁷ Bovendien behaagt het God volgens Kohlbrügge "om het onzichtbare en eeuwige van Hem in datgene, wat zichtbaar en vergankelijk is, uit te drukken." Gods beloften in het algemeen zijn voor het leven hier en nu, al transcenderen zij dit leven tot in de eeuwigheid. Zo "houdt bij de verlossing het uiterlijke en het innerlijke met betrekking op genade en gaven der ontferming gelijken tred."²³⁸ Desalniettemin zijn de uiterlijke en de innerlijke ervaring niet het criterium van het geloof. In feite verwijst de zichtbare werkelijkheid bij Kohlbrügge vooral naar de *tegenstrijdige* ervaringen van de gelovige, dat wil zeggen naar ervaringen die in strijd zijn met het geloof in Gods goedheid en liefde. Kohlbrügge beschrijft de ware gelovigen als mensen "wien het bij al *het tegenstrijdige van het zichtbare* er om gaat, dat juist in deze wereld, in het

²³⁴ *Mourning*, p. 345vv; p. 361v

²³⁵ *Mattheüs I*, p. 109

²³⁶ *Romeinen VII*, p. 123; mijn cursivering

²³⁷ *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 18

²³⁸ Volgens Kohlbrügge is het juist de valse mystieke vroomheid die de zichtbare werkelijkheid inferieur acht aan de onzichtbare. Daarmee miskent zij Gods 'neerdalende goedheid' om "Gode en zichzelf een heiligheid voor te huichelen" (*Mattheüs I*, p. 25).

zichtbare, Gods gebod blijft.”²³⁹ Jezus is de gelovige voorgegaan in het vasthouden aan Gods Woord, zelfs temidden van de ervaring dat God hem had verlaten.

Waar Klein dus de toetsing van de innerlijke aan de externe werkelijkheid poneert, verdedigt Kohlbrügge de toetsing van zowel de innerlijke als de externe zichtbare werkelijkheid aan de externe onzichtbare werkelijkheid van Gods heil.

§ 74 *Reparatie en dankbaarheid*

De verwerking van de depressieve positie betekent de succesvolle oprichting van het goede object in het innerlijk. Daarbij zijn reparatie en dankbaarheid cruciaal.

We vinden bij Kohlbrügge een negatief concept van reparatie dat overeenkomt met Kleins beschrijving van manische reparatie. We hebben daarvan reeds een voorbeeld gezien.²⁴⁰ Ook elders beschrijft Kohlbrügge de huichelachtige zelfkwelling van het vrome zondebesef in termen van manische reparatie, namelijk als “*de trots om de schade te vereffenen*, zijn vromigheid waar men zichzelf heeft omgebracht te willen staande houden”.²⁴¹ Deze vorm van ‘de schade vereffenen’ ofwel van reparatie is gebaseerd op trots, niet op liefde.

Een positief concept van reparatie vinden we niet op een duidelijke manier bij Kohlbrügge. Dat is ook niet zo verwonderlijk, omdat Kohlbrügge de verzoening tussen God en mens als het exclusieve initiatief van God ziet dat alleen door hem wordt uitgevoerd. Reparatie als initiatief en activiteit van de gelovige past niet goed in zijn theologie.

Essentieel voor reparatie en voor de oprichting van het goede object in het innerlijk is dankbaarheid.

Ook hier vinden we vele negatieve verwijzingen bij Kohlbrügge over het ontbreken van dankbaarheid als gevolg van haat en nijd. In Mattheüs I stelt Kohlbrügge dat God “Zijne goedheid inhult in het alledaagsche, waarin naar het zichtbare niets bizonders te vinden is (...). Dat de mensch in dergelijke inhulling in het dagelijksche en gewone de barmhartigheid Gods en Zijne ingewanden niet erkent, daarmede toont hij juist zijne boosheid, verstoktheid, verblindings en *ondankbaarheid*.”²⁴²

Daarentegen gaat de waarachtige erkenning van de zonde gepaard met dankbaarheid, zoals we reeds zagen in het volgende citaat: “Dat „ik ellendig mensch” maakt een „God dank zeggen door Jezus Christus onzen Heere””.²⁴³ In zijn preek over Romeinen 7,14 maakt Kohlbrügge duidelijk dat dankbaarheid het resultaat is van het door de Wet op gang gebrachte proces dat wij hierboven hebben beschreven: “de Wet wordt gepredikt, opdat wij allen, voor zooveel wij in eenen Geest „Abba!” roepen, *geheel vervuld worden met dankzegging en aanbidding*”.²⁴⁴

²³⁹ *Mattheüs I*, p. 26; mijn cursivering

²⁴⁰ Zie § 64.

²⁴¹ *Mattheüs I*, p. 40

²⁴² *Mattheüs I*, p. 79; mijn cursivering

²⁴³ *Mattheüs I*, p. 125

²⁴⁴ *Romeinen 7,14*, p. 7

Hoofdstuk 15

De identificatie met het innerlijke goede object

§ 77 *Inleiding*

We besluiten onze beschrijving van wat we Kohlbrügges model voor de verwerking van de depressieve positie hebben genoemd met het onderzoeken van één van de belangrijkste voorwaarden voor de verwerking van de depressieve positie: de volledige identificatie met het hele, goede object. Zolang het ego zich niet volledig met het goede object identificeert zullen paranoïde-schizoïde mechanismen, gericht op het behoud van het ego, overheersen. Pas wanneer het ego zich volledig met het goede object identificeert, gaat de angst voor het behoud van het ego samenvallen met de angst en de zorg om het behoud van het goede object. Paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen nemen dan af ten gunste van depressieve mechanismen.²⁵⁴

§ 78 *De Wet eist de identificatie met Christus*

De identificatie met het goede object is wat de Wet wil en eist. In Kohlbrügges woorden: “Want de Wet wil den mensch volstrekt naar het beeld en de gelijkenis Gods hebben (...). De geheele mensch zal naar het harte Gods zijn; hart, gezindheid, neiging, begeerte, gelijk het harte Gods; lijf en leden zullen een volkomen man vormen voor het aangezicht Gods; een man, wiens doen, handel en wandel – Gods doen en laten is.”²⁵⁵ Veel sterker kan deze eis van identificatie met het goede object niet uitgedrukt worden.

§ 79 *De identificatie met Christus' dood en opstanding op basis van Christus' identificatie met ons*

Deze identificatie kan niet plaatsvinden zonder dat het ego inzicht krijgt in de rol van zijn eigen sadisme en in de heelheid van het goede object. In dit verband speelt voor Kohlbrügge de identificatie met Christus in zijn *lijden, dood en opstanding* een cruciale rol. Voor Kohlbrügge is deze identificatie gebaseerd op Christus' identificatie met ons. Deze identificatie vond plaats in de incarnatie, en vond haar hoogtepunt in de kruisdood. Kohlbrügge beschrijft deze identificatie als volgt: “Toen hij in gelijkheid van zonde-vleesch gekomen was, lag alles op Hem, wat vleesch tot vleesch gemaakt heeft: onze verlorenheid, ons van God los, van-God-af geraakt zijn, (...) onze dood, onze zonden, (...) de totale verdoeming en banvloek Gods, (...) die vanwege onze ongehoorzaamheid, ons ongeloof, op vleesch rustte.”²⁵⁶ Het ‘van-God-af geraakt zijn’ lag op Christus: we zien hier de identificatie van het goede object met het verlies van het goede object door het ego. Er is dus een verlies van het goede object *binnen* het goede object. Dat is mogelijk doordat God in de christelijke orthodoxie en voor Kohlbrügge bestaat uit meerdere personen – God de Vader, God de Zoon, en God de

²⁵⁴ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 269v; p. 285vv

²⁵⁵ *Romeinen VII*, p. 45

²⁵⁶ *Romeinen VII*, p. 119v

Heilige Geest. In Kleiniaanse termen: het goede object bij Kohlbrügge *is* in zichzelf een object-relatie. Christus heeft zich geïdentificeerd met het sadisme van de mens, ofwel met “onze dood, onze zonden, (...) onze ongehoorzaamheid, ons ongeloof”. Daardoor heeft hij deel gehad aan de ervaring van het verlies van het goede object (God de Vader). In zijn identificatie met ons sadisme heeft hij ten volle de ervaring gehad dat het goede object zich voordoet als een slecht object: “de totale verdoeming en banvloek Gods”. Deze ervaring culmineerde in zijn kruisdood.

§ 80 *De kruisdood: de slechtheid van het goede object blijkt de slechtheid van het ego te zijn*

Kohlbrügge benadrukt dat Jezus als terechtgestelde ketter in alle opzichten slecht leek te zijn. Zo doet het goede object zich voor als een slecht object aan het ego dat wordt beheerst door paranoïde-schizoïde verdedigingsmechanismen. Maar de slechtheid van het goede object blijkt de slechtheid van het ego te zijn. Dit resoneert met de betekenis die Kohlbrügge aan de kruisdood toeschrijft. De kruisdood openbaart volgens Kohlbrügge alle vleeselijke wijsheid, liefde en vroomheid “als ongerechtigheid, (...) als dood, als vijandschap tegen God – en als een streven om in het vleesch dien stand zich te huichelen en terug te winnen, waaruit wij in den dood zijn nedergezonken (...).”²⁵⁷ De kruisdood – de vernietiging van het goede object – is dus het gevolg van het eigen sadisme en van de pogingen om de gevolgen van dit sadisme te ontkennen. Christus, die het slechte object leek te zijn, blijkt juist het goede object te zijn. Daarom heeft God hem opgewekt uit de dood: “de dood kon Hem niet houden, omdat Hij Gods wil gedaan had.”²⁵⁸

§ 81 *De identificatie met Christus' dood en de desintegratie van het ego*

Voor Kohlbrügge openbaart de kruisdood echter niet alleen het sadisme van de mens. In de kruisdood ziet Kohlbrügge ook de diepste openbaring van Gods liefde. Christus is gestorven in onze plaats en God heeft hem gedood in onze plaats, alles uit liefde voor de mens. Vanuit dit perspectief geeft Kohlbrügge de volgende beschrijving van de kruisdood: “Zóó liet God alle onze ongerechtigheden op Hem aanlopen, zóó heeft God Zijnen Zoon gezonden, opdat vleesch, zonde en dood (...) aan Hem zou hebben uitgewerkt en uitgewoed, en dan terechtgesteld en uit het midden weggedaan zou zijn.”²⁵⁹ In Kleiniaanse termen zouden we kunnen zeggen dat het goede object alle gevolgen van het sadisme van het ego op zich heeft genomen. Daardoor is het goede object vernietigd. In de identificatie met de vernietiging van het goede object – de dood van Christus – is ook het ego vernietigd. We zagen reeds dat bij Klein het verlies van het goede object leidt tot de desintegratie van het ego, iets wat zij ook omschrijft als de ineenstorting van de innerlijke wereld. Het gedesintegreerde ego heeft geen beheersing meer over zijn objecten en staat machteloos tegenover de slechte objecten en het id; tegenover zijn eigen destructieve impulsen. Deze vernietiging van het ego zien we in bijvoorbeeld de volgende beschrijving van Kohlbrügge naar aanleiding van

²⁵⁷ *Romeinen VII*, p. 121v

²⁵⁸ *Romeinen VII*, p. 122

²⁵⁹ Idem

Rom. 7:17: “ i k ben weg, i k wil van mijzelf niets meer weten, met m i j is het uit. I k kom nu in het geheel niet meer in aanmerking (...).”²⁶⁰ De machteloosheid van het ego is het gevolg van het eigen sadisme en het verlies van het goede object dat daardoor is ontstaan: “het ligt aan mijn innerlijke gesteldheid, aan mijn af-zijn van God, aan de daaruit ontspringende vijandschap”.²⁶¹ Deze toestand van geestelijke dood is volgens Kohlbrügge de reële en definitieve toestand van de mens als gevolg van zijn verlies van God door de zonde. Nu heeft volgens Kohlbrügge de dood van Christus deze definitieve toestand van geestelijke dood voor de gelovige opgeheven doordat Christus deze toestand in zijn volle omvang op zich genomen heeft. In Kohlbrügges woorden: “Niet aan uzelf is dit [nl. de doodstraf] voltrokken – want dan waart gij in den eeuwigen dood gebleven –; maar dit is geschied aan het lichaam van Christus, die in onze plaats is gekomen, en gedood is voor ons.”²⁶²

§ 82 *De identificatie met Christus' opstanding en de integratie van het ego*

Het laatste lijkt in tegenspraak met de beschreven vernietiging van het ego. Kohlbrügge zegt echter: God wilde niet onze dood, maar ons leven. En: ook de Wet wilde niet onze dood, maar ons leven.²⁶³ “niet ons bloed heeft de Wet gewild, maar het bloed van bokken en kalveren, d.i. het bloed van de Zoon van God (...).”²⁶⁴ Vandaar: “Onze straf, dat is, onze dood, (...) heeft Hij op zich genomen en Hij is voor ons in de dood gegaan, *opdat Hij ons leven zou zijn.*”²⁶⁵ De gelovige identificeert zich niet alleen met Christus' dood, maar ook met zijn opstanding; met zijn leven. Deze identificatie met Christus' leven betekent ook de identificatie met zijn gerechtigheid, genade, vrede, liefde en trouw – met zijn volmaaktheid.²⁶⁶

Maar wat gebeurt er dan met het ego dat in de identificatie met Christus' dood is gedesintegreerd? Bij nadere beschouwing kunnen we stellen dat het vernietigde ego het ego is *dat in het teken staat van de paranoïde-schizoïde positie*. Het is de vernietiging van het ego dat zich niet heeft geïdentificeerd met het hele, goede object. Door deze vernietiging komt er plaats voor het ego dat zich wél volledig heeft geïdentificeerd met het hele, goede object. Kohlbrügge houdt, nadat hij heeft uitgelegd dat het ‘uit is met het ik’, niet op met spreken over het ik. Eerder plaatst hij het ik nadrukkelijk in de context van de identificatie met Christus' leven: “Aan den Godspenning der verlossing,²⁶⁷ die bij mij is, weet ik, dat mijn gansche mensch, – *ik, zoals ik leef, mij beweeg en ben* – door God, met Christus, die mijn leven is, overgezet ben in het hemelsche wezen (...).”²⁶⁸ Tegen deze volledige identificatie met Christus komt echter voortdurend de ‘wet des doods’ in het geweer, want “mijn uiterlijk zijn – zoals ik vleeschelijk, onder de zonde verkocht ben – (...) het wil niet ondergegaan zijn met

²⁶⁰ Romeinen VII, p. 82

²⁶¹ Romeinen VII, p. 82

²⁶² Romeinen VII, p. 12

²⁶³ Romeinen VII, p. 13

²⁶⁴ H.F. Kohlbrügge, *Zwanzig Predigten*, Elberfeld 1925, voortaan te noemen: *Zwanzig Predigten*, p. 95; mijn vertaling

²⁶⁵ *Zwanzig Predigten*, p. 95; mijn cursivering

²⁶⁶ Romeinen VII, p. 15

²⁶⁷ Kohlbrügge omschrijft hiermee het ‘onderpand’ waarmee de Schrift de Heilige Geest aanduidt (cf. 2 Kor. 1:22; 5:5).

²⁶⁸ Romeinen VII, p. 107; vetdruk en cursivering van mij

*zijn wezen en zijn ik, opdat a l l e e n het Ik Gods besta (...).*²⁶⁹ Opvallend is dat Kohlbrügge hier over een opstandig 'ik' spreekt in de derde persoon. Tegelijk valt op dat hij de identificatie met Christus omschrijft als het volledig opgaan van het eigen ik in het Ik van God: "opdat a l l e e n het Ik Gods besta". We kunnen het vijandige 'ik' dat Kohlbrügge beschrijft beschouwen als het ego dat in het teken staat van de paranoïde-schizoïde positie. Het ik dat volledig is opgegaan in het Ik van God, kunnen we beschouwen als het ego dat zich volledig heeft geïdentificeerd met het hele, goede object. Tussen deze twee 'ikken' is volgens Kohlbrügge een voortdurende strijd gaande. En toch zijn er niet twee 'ikken' – ieder 'ik' sluit als het ware de ander uit. Het ik dat volkomen opgaat in het Ik van God, sluit het bestaan van een onafhankelijk ik uit; het vijandige, onafhankelijke ik sluit het ik dat volkomen opgaat in Gods Ik uit. Dit stemt overeen met de paranoïde-schizoïde en de depressieve *positie*: het ego kan van de ene naar de andere positie wisselen al naar gelang zijn identificatie met het goede object wordt verstoord.

§ 83 *Integratie door volledige identificatie of desintegratie door een mislukte identificatie*

Wanneer het ego zich heeft geïdentificeerd met het hele, goede object kan de innerlijke wereld van het ego nog steeds gekenmerkt worden door achtervolgende objecten en destructieve impulsen die het ego met desintegratie bedreigen. Toch biedt juist de relatie met het hele, goede object een tegenwicht tegen processen van desintegratie.²⁷⁰ Kohlbrügge beschrijft een dergelijk tegenwicht als het initiatief van God op een beeldende manier: "Hij zal hen van hunne zonden *redden*: (...) Hij zal Zijn volk er zoo uitrukken, dat, ofschoon de zonden millioenenmaal en op duizenderlei wijze hen, zoo lang zij leven, aantasten, omlegeren, omstrikken; ofschoon zij gelijk verscheurende dieren en overmachtige vijanden om hen heen zullen zijn – nochtans geen er van hen in het verderf zal kunnen voortslepen."²⁷¹ Het 'verderf' waarvoor de gelovige behoed wordt, kunnen we opvatten als de desintegratie van het ego. Door de identificatie met het hele, goede object blijft het ego zelf ook heel en goed. Daarom is er hoop ondanks de slechte, achtervolgende objecten. In Kohlbrüggens woorden: "Of al vleesch en dood en duivel, of al het lichaam dezes doods ons hier alles vergallen, ons in alles beangstigen: zij zullen toch niets uitrichten. Tegen ons, die gelooven, is geen Wet."²⁷² Het laatste is veelzeggend: "Tegen ons, die gelooven, is geen Wet." Begrepen vanuit Kleins theorie wijst dit opnieuw op de slechte, achtervolgende gedaante die het goede object aanneemt in de paranoïde-schizoïde positie. Door de identificatie met het hele, goede object samen met de erkenning van het eigen sadisme verdwijnt deze slechte, achtervolgende gedaante van het goede object die gebaseerd was op het eigen sadisme. De identificatie met het *hele*, goede object leidt ook tot de *heelheid* van het ego. We kunnen dit principe terugzien in de manier waarop Kohlbrügge over de Wet spreekt: "Eeuwig is de Wet, *een geheel*; zij wil en moet *den geheelen mensch* hebben, en de

²⁶⁹ *Romeinen VII*, p. 107v; mijn cursivering; nadruk door spatiëring origineel

²⁷⁰ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 5v; *Envy and Gratitude*, p. 187; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 265; p. 269

²⁷¹ *Mattheüs I*, p. 110; mijn cursivering

²⁷² *Romeinen VII*, p. 123

mensch zal *geheel* naar den wil Gods zijn, doen en leeren (...).²⁷³ Dit onderstreept mijn interpretatie van de Wet als het *hele*, goede object: zij is 'een geheel'. Voorts wil zij 'den *geheelen mensch* hebben' die 'geheel naar den wil Gods [zal] zijn, doen en leeren'. Dit verwoordt de eis van volledige identificatie met het goede object. Deze identificatie verloopt voor Kohlbrügge via de identificatie met Christus.

Tegenover de integratie van het ego door de identificatie met het hele, goede object staat de desintegratie van het ego door de mislukte identificatie met het hele, goede object. In de paranoïde-schizoïde positie mislukt deze identificatie als gevolg van sadisme en achtervolgingsangst.²⁷⁴ Het ego blijft het primaire object dan splitsen in een goed en een slecht deel. Deze splitsing houdt zowel de splitsing van het ego in stand als de sadistische verdediging van het ego tegen de afgesplitste slechte objecten.²⁷⁵ Kohlbrügge geeft een beeldende beschrijving van de destructieve gevolgen van de agressieve splitsing van het goede object: "Wie haar [nl. de Wet] in stukken breekt, zal met al zijne vroomheid in stukken gehouwen worden; wie haar verdeelt, wordt gewogen en te licht bevonden. Wie tegen de Wet is, is tegen zijne ziel." Zolang de identificatie met de Wet als een heel, goed object er niet is of niet volledig is, behoudt de Wet haar slechte, achtervolgende gestalte: "zij neemt slechts met Christus in u genoegen; maar dat half-wezen, half Christus, half de Wet, doet toorn ontbranden en blaast hem aan tot een eeuwigen en verterenden gloed."²⁷⁶ 'Christus in u' – dit kunnen we begrijpen als een verwijzing naar de volledige identificatie met het innerlijke goede object. Het 'half-wezen' verwijst dan naar de mislukte identificatie met het goede object in de paranoïde-schizoïde positie.

²⁷³ *Romeinen VII*, p. 47; mijn cursivering

²⁷⁴ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 271v

²⁷⁵ *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, p. 6; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 264

²⁷⁶ *Romeinen VII*, p. 50

Hoofdstuk 16

In hoeverre draagt Kohlbrügges model werkelijk bij aan de oprichting van het goede object in het innerlijk?

§ 84 *Inleiding*

Tot nu toe hebben we laten zien hoe de theorie van Klein en de theologie van Kohlbrügge verschillende opmerkelijke parallellen vertonen. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van deze parallellen om de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie in kaart te brengen. Uiteindelijk zullen we de mate van overeenkomst tussen Kohlbrügge en Klein vanuit Kleins theorie moeten afmeten aan de mate waarin Kohlbrügges theologie bijdraagt aan de oprichting van het goede object in het innerlijk. We richten onze aandacht daarom nu verscherpt op onze onderzoeksvraag. We doen dat aan de hand van een kritische focus op verschillende aspecten die samenhangen met de oprichting van het goede object in het innerlijk. Daarbij zullen we zien dat ondanks de opmerkelijke overeenkomsten tussen Kohlbrügge en Klein, Kohlbrügges model voor het herstel van de relatie met God uiteindelijk toch wezenlijke verschillen vertoont met Kleins model voor de verwerking van de depressieve positie.

§ 85 *Identificatie en het gevoel goedheid van zichzelf te bezitten*

Kenmerkend voor de geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk is de geslaagde identificatie met het goede object. De identificatie met het goede object geeft het ego volgens Klein niet alleen vertrouwen in de goedheid van het goede object, maar ook in zijn eigen goedheid.²⁷⁷ Dit vertrouwen in de eigen goedheid is noodzakelijk voor het vermogen om lief te hebben en om geslaagde reparatie uit te voeren.²⁷⁸ Twijfel aan de eigen goedheid leidt tot twijfel aan de goedheid van het goede object en tot de verstoring van dankbaarheid en reparatie.²⁷⁹ Is er in Kohlbrügges theologie plaats voor het vertrouwen in de eigen goedheid? Sprekend vanuit de identificatie met Christus kan hij zeggen: “ik ben daarvan geheel zeker, dat mijn geheele wezen, (...) en al wat in en aan mij is, geheel goed en recht is”. Maar: “Dat alles echter is Gods doen, Gods genade, het is alles geloofszaak: *niet de mijne*.”²⁸⁰ De goedheid van de gelovige is nooit zijn *eigen* goedheid, maar de goedheid die God in hem werkt, en dat nog vaak geheel tegen de ervaring in. *Van zichzelf* heeft de gelovige geen enkele goedheid, want de ‘in hem wonende zonde’ “bestaat — in één woord — in een onophoudelijke werkzaamheid in mijn binnenste, om niet te blijven in het Woord Gods, en in *een beroofd en verstoken zijn van alle goeds*, sinds ik af-geraakt ben van Hem, die alleen goed is — God. *Aan deze inwendige plage ben ik mijn leven lang onderworpen*.”²⁸¹ De gevolgen van het ‘af-geraakt zijn van God’ ofwel van het oorspronkelijke verlies van het goede object, worden blijkbaar niet opgeheven door het herstel van de relatie met het goede object. De gelovige blijft wat zichzelf

²⁷⁷ *Envy and Gratitude*, p. 192

²⁷⁸ *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 265; p. 270; *Mourning*, p. 353

²⁷⁹ *Envy and Gratitude*, p. 187v; *Psychogenesis of Manic-Depressive States*, p. 270v

²⁸⁰ *Romeinen VII*, p. 62; mijn cursivering

²⁸¹ *Romeinen VII*, p. 85; mijn cursiveringen

negatieve motivatie voor de identificatie met het goede object, namelijk de vlucht voor het slechte, achtervolgende object. Dit achtervolgende object wordt gerepresenteerd door de Wet, maar evenzeer door het slechte, achtervolgende geweten. Zoals we reeds zagen zegt Kohlbrügge over diegenen die leren dat de gelovige de Wet moet onderhouden, het volgende: “Gij moogt toezien, of zij, die met deze leer u verontrusten, in staat zijn, u met hun Evangelie *van het booze en steeds aanklagende geweten te bevrijden.*”²⁹⁷ Het tot nu toe besprokene werpt een nieuw licht op deze uitspraak.

We kunnen nu stellen dat we in Kohlbrügges theologie een vlucht voor de Wet waarnemen die samenhangt met de vlucht voor het slechte, achtervolgende geweten. Kohlbrügge institutionaliseert deze vlucht als de manier bij uitstek waarop de gelovige gedreven wordt tot de identificatie met Christus. Deze identificatie verraadt echter haar vlucht karakter doordat zij niet leidt tot de assimilatie van het innerlijke goede object. Daarbij komen ook Kohlbrügges formuleringen over het ‘goede geweten’ in een ander licht te staan. We herhalen een typerende uitspraak over het ‘goede geweten’: “Dat „ik ellendig mensch” maakt (...) het bewustzijn in den Heiligen Geest, dat men Gode dienende is *met een goed geweten en niet zondigt.*”²⁹⁸ Toch is dit goede geweten geen verworvenheid, zoals de volgende aanbeveling duidelijk maakt: “zoo zegge dan een ieder der onzen vrijmoedig (...): „Ik ben heilig en rechtvaardig”, — *ofschoon ons geweten ons aanklaagt, dat wij zonder ophouden tot alle boosheid geneigd zijn.*”²⁹⁹ Opnieuw zien we een typische paradox of liever tegenstrijdigheid, die door de identificatie met Christus zoals Kohlbrügge die voorstelt niet kan worden opgeheven. We zien enerzijds het geweten in zijn aanklagende, achtervolgende gestalte; en anderzijds het geweten als instantie die bevestigt dat de gelovige ‘niet zondigt’, kortom: heilig, volmaakt is. Omdat het aanklagende geweten de gelovige in Kohlbrügges theologie voortdurend op de hielen blijft zitten, is het waarschijnlijk dat Kohlbrügges beschrijving van ‘het goede geweten’ wijst op de versmelting van ego en ego-ideaal in de manische positie. Over wie de Wet willen onderhouden zegt Kohlbrügge: “zij kunnen zóó nooit een goed toevorzicht hebben, *dat het zoo geheel goed en recht is*, geheel naar den wil Gods voor Zijn aangezicht.”³⁰⁰ Deze behoefte dat het ‘*geheel goed en recht is*’ lijkt nu zijn wortels te verraden in de angst voor het achtervolgende geweten. Bij de vlucht naar het samenvallen van ego en ego-ideaal in de manische positie worden de slechte, achtervolgende eigenschappen van het superego ontkend. Omdat ontkenning echter een sadistisch verdedigingsmechanisme is, zal het superego vroeg of laat zijn achtervolgende kop weer opsteken om het ego zijn sadisme als het ware betaald te zetten. Dit verklaart het steeds heen en weer geslingerd worden tussen het goede en het slechte geweten.

§ 90 *Het ontbreken van reparatie en de devaluering van het zelf bij Kohlbrügge*

Het is opvallend dat, terwijl Kohlbrügges theologie zoveel parallellen vertoont met Kleins beschrijving van de verwerking van de depressieve positie, er in zijn theologie toch geen parallel te vinden is voor het concept van reparatie. We kunnen het

²⁹⁷ Romeinen VII, p. 87; mijn cursivering

²⁹⁸ Mattheüs I, p. 125

²⁹⁹ Leerrede over Romeinen 7,14

³⁰⁰ Romeinen VII, p. 87; mijn cursivering

ontbreken van dit concept nu plaatsen in de context van de vlucht voor het achtervolgende geweten. Klein beschrijft dat het nijdige, achtervolgende superego alle pogingen tot reparatie verstoort en vernietigt. Het nijdige superego achtervolgt het ego met schuldgevoelens vanwege het bederven van het goede object. Vanuit deze schuldgevoelens stelt het superego onmogelijke eisen aan de dankbaarheid van het ego.³⁰¹ Hiermee komt overeen dat Kohlbrügges beschrijving van het ‘goede geweten’ in feite duidt op een vlucht voor het achtervolgende superego: in zijn beschrijving ziet het ego volledig af van reparatie, waardoor het nijdige superego deze niet meer kan verstoren. Bovendien wil Kohlbrügge niets weten van dankbaarheid die gericht is op het repareren van de relatie met God, omdat hij een dergelijke dankbaarheid exclusief in verband brengt met wat we manische reparatie kunnen noemen. Hoezeer deze kritiek van Kohlbrügge ook zijn recht heeft, daarmee laat hij geen ruimte voor de reparerende dankbaarheid die Klein zo essentieel acht. Kohlbrügges verwerping van deze dankbaarheid lijkt ons gebaseerd te zijn op de vlucht voor het nijdige superego, dat aan de dankbaarheid onmogelijke eisen stelt.

Tenslotte moeten we vaststellen dat uit Kohlbrügges eigen beschrijving blijkt dat zijn theologische model niet leidt tot een werkelijk geslaagde reparatie en dankbaarheid. Kohlbrügge beschrijft veelvuldig hoe de ervaring van de relatie met God steeds opnieuw verstoord wordt door zonde en ondankbaarheid. Daarbij is opvallend dat juist de ervaring van het herstel van de relatie met God volgens Kohlbrügge evenredig is aan het devalueren van het zelf: “hoe meer ik (...) in het licht Zijner heiligheid en in de nabijheid Zijner rechtvaardigheid geplaatst worde, *des te meer krijg ik een gruwen en walg aan mijzelf*”.³⁰² Klein stelt dat de schuldgevoelens van het achtervolgende superego leiden tot de behoefte aan straf, en dat deze behoefte bevredigd wordt door een toenemende zelfdevaluering. Deze zelfdevaluering versterkt echter weer de behoefte aan straf, zodat er een vicieuze cirkel ontstaat.³⁰³ Daarmee stuiten we opnieuw op één van de tegenstrijdigheden in Kohlbrügges theologie: Kohlbrügge verzet zich fel tegen iedere vorm van zelfbestrafing en tegen de gedachte dat de gelovige nog gestraft zou moeten worden, maar ondertussen is de extreme devaluering van het zelf die hij voorstaat een regelrechte psychologische zelfbestrafing. Daaruit blijkt dat de vlucht naar het manische samenvallen van ego en ego-ideaal geen blijvende bescherming tegen het nijdige superego kan bieden, zodat de gelovige voortdurend heen en weer geslingerd wordt tussen het ‘Ik ben heilig’ en ‘Ik walg van mijzelf’.

³⁰¹ *Envy and Gratitude*, p. 231

³⁰² *Leerrede over Romeinen 7:14*, p. 19; mijn cursivering

³⁰³ *Envy and Gratitude*, p. 231

Deel IV Samenvatting en conclusies

[The following text is extremely faint and illegible due to low contrast and scan quality. It appears to be the main body of the report, likely containing a summary and conclusions.]

Hoofdstuk 17

Samenvatting en conclusies

§ 91 *Inleiding*

We komen nu tot een samenvatting van de hoofdlijnen van ons betoog en tot onze conclusies met betrekking tot onze onderzoeksvraag: 'In hoeverre draagt de theologie van Kohlbrügge bij aan een geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk?' Daarmee geven we tevens de resultaten weer van onze doelstelling: 'Het onderzoeken van de psychologische structuren van Kohlbrügges theologie aan de hand van de psychoanalytische theorie van Melanie Klein met de bedoeling om de psychologische dynamiek van Kohlbrügges theologie beter te begrijpen.'

§ 92 *Samenvatting en conclusies*

We stellen als eerste vast dat er verschillende fundamentele parallellen zijn tussen Kohlbrügge en Klein. De voornaamste zijn die tussen Kleins concept van sadisme en nijd en Kohlbrügges concept van zonde. Bij beiden behoren deze concepten tot de menselijke conditie³⁰⁴ en leiden ze tot zowel angst als agressie en haat. We hebben God in Kohlbrügges theologie geïnterpreteerd als het primaire goede object en concluderen dat er verschillende parallellen zijn tussen de concepties van het primaire goede object in Kleins theorie en de voorstellingen van God in Kohlbrügges theologie. Voorts komen we tot de conclusie dat er zowel bij Klein als bij Kohlbrügge een oorspronkelijk verlies van het goede object is doordat het genoemde sadisme c.q. de zonde zich onvermijdelijk richt tegen het primaire goede object. Bij beiden staat het herstel van de relatie met het goede object centraal.

Met het oog op de toepasbaarheid van Kleins theorie op de theologie van Kohlbrügge concluderen we dat de Wet in Kohlbrügges theologie niet slechts in het teken staat van Gods (vaderlijke) autoriteit, maar juist ook in het teken van zijn (moederlijke) zorg en liefde, en dat zij een verschijningsvorm is van het primaire goede object.

Vanuit de genoemde fundamentele parallellen hebben we de lijnen doorgetrokken. We stellen vast dat Kohlbrügges theologie een theologisch model biedt voor de verwerking van de depressieve positie, parallel aan het psychologische model van Klein.³⁰⁵ In beide modellen staat de erkenning van het eigen sadisme ten opzichte van het primaire goede object centraal als essentiële voorwaarde voor het herstel van de relatie met het goede object. Kohlbrügges theologie richt zich vervolgens primair op het misbruik van de Wet door de vrome gelovige met de bedoeling om het genoemde sadisme te ontkennen. Dit misbruik staat in het teken van paranoïde-schizoïde en manische mechanismen die in feite verdedigingsmechanismen tegen de depressieve positie zijn. Kenmerkend is dat de motivatie van de gelovige om het goede te doen en het kwade te mijden geen liefde is maar, ten diepste, haat. Met name de paranoïde-schizoïde splitsing van het ego in een goed en een slecht deel, waarbij het slechte deel

³⁰⁴ Bij Kohlbrügge valt de zonde in feite samen met de menselijke conditie: zij *is* de menselijke conditie.

³⁰⁵ We zullen niet meer steeds de psychologische termen van Klein aanvullen met de corresponderende theologische termen van Kohlbrügge, vanwege de leesbaarheid, en omdat we ervan uitgaan dat de lezer ondertussen genoegzaam van de door ons veronderstelde parallellen op de hoogte is.

wordt bestreden en ontkend als een deel van het ego, krijgt van Kohlbrügge de volle aandacht.

Met een onvermoeibare felheid bestrijdt Kohlbrügge deze paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen. Hij probeert de vrome gelovige te overtuigen van de verborgen nijdige, paranoïde-schizoïde en manische motieven achter zijn vrome begeerte om de Wet te onderhouden, en hem te brengen tot de erkenning van zijn sadisme. Het laatste ziet Kohlbrügge echter niet als afhankelijk van zijn overtuigingskracht. In zijn theologie geeft hij de Wet de plaats van katalysator van de depressieve positie. Hij beschrijft hoe er een negatieve wisselwerking is tussen de zonde en de Wet. Deze negatieve wisselwerking hebben wij vanuit Kleins theorie begrepen als het gevolg van de ontkenning van het eigen sadisme en van het boemerang-principe: de (ontkende) haat van het ego keert altijd naar het ego terug in de vorm van slechte, achtervolgende objecten. Het ego is geneigd deze achtervolgende objecten sadistisch te bestrijden en belandt zo in een vicieuze cirkel. Deze wisselwerking tussen zonde en Wet leidt volgens Kohlbrügge tot wat we het failliet van de paranoïde-schizoïde positie hebben genoemd: de 'dood' van de gelovige, ofwel het verlies van het goede object, de desintegratie van het ego, en de achtervolging door slechte objecten vanwege het eigen sadisme. Meer nauwkeurig leidt het tot het volle *bewustzijn* van deze situatie.

Het misbruik van de Wet en de genoemde wisselwerking tussen de zonde en de Wet leiden ertoe dat de Wet en ook het geweten de gedaante van een slecht, achtervolgend object aannemen, als bedreigende en bestraffende instanties.

Doordat de Wet op deze manier het bewustzijn van het failliet van de paranoïde-schizoïde positie bevordert, katalyseert zij de erkenning van het eigen sadisme en daarmee het lijden van de depressieve positie, dat leidt tot het herstel van de relatie met het goede object en tot dankbaarheid. Daarbij is dit herstel in Kohlbrüggens theologie exclusief het initiatief van God, ofwel van het goede object. Door de erkenning van het eigen sadisme herkrijgt de Wet haar ware gedaante van goed, liefhebbend object en verandert ook het geweten van een representant van de sadistische ouders naar een representant van de vriendelijke, behulpzame ouders. Deze overgang van de paranoïde-schizoïde naar de depressieve positie hangt samen met de overgang van premature naar depressieve schuld. De erkenning van het eigen sadisme leidt zo uiteindelijk tot het liefhebben van God en de naaste.

Bij dit alles speelt de identificatie met Christus in zijn lijden, sterven en opstanding een essentiële rol. We concluderen dat de identificatie met Christus' dood in Kohlbrüggens theologie functioneert met het oog op de desintegratie van het paranoïde-schizoïde ego, terwijl de identificatie met Christus' opstanding en leven functioneert met het oog op de volledige identificatie met het hele, goede object die leidt tot de integratie van het depressieve ego.

We stellen vast dat Kohlbrügge zich ten sterkste verzet tegen iedere voorstelling waarin de gelovige een goed en een slecht deel zou hebben. Daar tegenover plaatst hij de twee elkaar uitsluitende toestanden van óf volledige identificatie met Christus, óf het verlies van het goede object, kortom: de depressieve en de paranoïde-schizoïde positie.

We kunnen tot zover concluderen dat Kohlbrüggens theologie op diverse manieren bijdraagt aan de oprichting van het goede object in het innerlijk. De belangrijkste van deze manieren is de focus in Kohlbrüggens theologie op de erkenning van het eigen

sadisme. Kohlbrügge doet buitengewoon scherpe psychologische observaties met betrekking tot de verschillende wijzen waarop de gelovige dit sadisme ontkent. Hij stelt verschillende paranoïde-schizoïde en manische verdedigingsmechanismen tegen de depressieve positie aan de kaak, mechanismen die de geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk belemmeren. Daarbij richt hij zich met name op het ontmaskeren van de verborgen paranoïde-schizoïde en manische motieven achter het ogenschijnlijk vrome verlangen om de Wet te onderhouden. Vooral Kohlbrügges scherpe observaties en felle bestrijding van de neiging van de gelovige om zichzelf in een goed en een slecht deel op te delen, waarbij het goede deel verbeterd en het slechte deel bestreden moet worden, terwijl het slechte deel niet als een deel van het zelf wordt erkend, raakt mijns inziens aan een belangrijk paranoïde-schizoïde verdedigingsmechanisme.

Als het model dat Kohlbrügge beschrijft, inderdaad functioneert volgens Kohlbrügges beschrijving, dan katalyseert de Wet de erkenning van het eigen sadisme en daarmee de verwerking van de depressieve positie. Dan is de gelovige in staat om werkelijk lief te hebben; de Wet verliest haar achtervolgende gedaante en representeert opnieuw het liefhebbende object; ook het geweten verliest zijn achtervolgende gedaante en wordt een representant van de vriendelijke, behulpzame ouders. Dit alles staat of valt in Kohlbrügges model met de volledige identificatie met Christus, die het einde van het paranoïde-schizoïde ego en de integratie van het volledig met Christus geïntegreerde ego zou betekenen.

Opzettelijk begonnen we de vorige alinea met 'Als.', omdat we reeds hebben geconstateerd dat in Kohlbrügges theologie zelf een aantal aannames en principes zijn die conflicteren met het hierboven beschreven model. Deze aannames en principes en hun psychologische consequenties hebben we in hoofdstuk 16 uitgebreid beschreven.

We moeten vaststellen dat bij de identificatie met Christus zoals Kohlbrügge die voorstelt een element ontbreekt dat volgens Klein essentieel is, namelijk het gevoel goedheid van zichzelf te bezitten. Daarnaast stellen we vast dat de paranoïde-schizoïde elementen van twijfel over goed en kwaad, twijfel aan de goedheid van het goede object, en nijd, door Kohlbrügge worden opgevat als een permanente toestand van de gelovige. We moeten daarom concluderen dat de identificatie met Christus geen werkelijke oplossing biedt voor deze permanente paranoïde-schizoïde toestand, omdat er bij deze identificatie geen assimilatie is van het goede object in het ego van de gelovige. Christus in de gelovige blijft te allen tijde volledig afgescheiden van de gelovige zelf.

Als motief voor de volledige identificatie met Christus laat Kohlbrügge de Wet en het geweten in hun achtervolgende gedaante functioneren. Hij spreekt in dat verband over 'het handhaven van de Wet tegen zichzelf' als een blijvende opdracht van de gelovige. De achtervolgende gedaante van de Wet hangt direct samen met de achtervolgende gedaante van het geweten. We kunnen verwachten dat dit motief tezeer een paranoïde-schizoïde context heeft om te leiden tot een geslaagde oprichting van het goede object. Uit Kohlbrügges beschrijvingen concluderen we dan ook dat de achtervolgende gedaanten van de Wet en het geweten niet leiden tot de geslaagde identificatie met het goede object, maar tot de vlucht naar het niet-geassimileerde geïdealiseerde object. De vlucht voor het achtervolgende geweten leidt bovendien tot de vlucht naar het manische samenvallen van ego en ego-ideaal, waarbij de achtervolgende eigenschappen van het superego worden ontkend. Zowel de vlucht naar het niet-

geassimileerde geïdealiseerde object als de vlucht naar het manische samenvallen van ego en ego-ideaal bieden geen blijvend soelaas, zodat het goede object (God en de Wet als representant van God) steeds opnieuw verandert in een slecht, achtervolgend object en het geweten steeds opnieuw zijn slechte, achtervolgende gedaante aanneemt. De gelovige blijft daardoor gevangen in de paranoïde-schizoïde positie als gevolg van de bestrijding van de assimilatie van het innerlijke goede object samen met de aanname van nijd en twijfel over goed en kwaad als een zijnstoestand. Het nijdige superego, waaraan de gelovige niet werkelijk kan ontsnappen, leidt tot een vicieuze cirkel tussen behoefte aan straf wegens schuldgevoelens en zelfdevaluering.

We concluderen dat het niet kunnen onderhouden van de Wet, dat voor Kohlbrügges een axiomatisch uitgangspunt is, in feite de logische consequentie is van Kohlbrügges bestrijding van de assimilatie van het goede object en zijn aanname van nijd en twijfel over goed en kwaad als een zijnstoestand.

§ 93 *Eindconclusie*

De balans opmakend komen we tot de conclusie dat Kohlbrügges theologie op verschillende manieren bijdraagt aan de oprichting van het goede object in het innerlijk, met name door haar focus op de erkenning van het eigen sadisme en haar onvermoeibare strijd tegen paranoïde-schizoïde en manische mechanismen die deze erkenning in de weg staan, het laatste vooral in de manier waarop de vrome gelovige omgaat met de Wet. Desalniettemin concluderen we dat Kohlbrügges theologie op een cruciaal punt van de oprichting van het goede object in het innerlijk blijft steken, namelijk bij de assimilatie van het goede object in het ego. Eerder namen we aan dat Kohlbrügges theologie de totaliteit van de mens benadrukt in de twee elkaar uitsluitende toestanden van de paranoïde-schizoïde dan wel de depressieve positie. Uiteindelijk moeten we echter concluderen dat Kohlbrügges theologie, door de assimilatie van het innerlijke goede object te bestrijden en door aan te nemen dat de gelovige permanent in een paranoïde-schizoïde toestand verkeert, geen twee elkaar uitsluitende toestanden poneert maar een onmogelijk tegelijk bestaan van deze twee toestanden: van de Wet als achtervolger en de Wet als liefhebbende verzorgster; van het geweten als achtervolger en het geweten als de vriendelijke, bevestigende ouders; van haat tegen God en de naaste en liefde voor God en de naaste; van de gelovige als volmaakt, aan God gelijk mens en de gelovige als volledig verdorven mens. Dit onmogelijk, permanent naast elkaar bestaan van tegenpolen leidt tot de dynamische spanning die kernmerkend is voor Kohlbrügges theologie, maar niet tot de verwerking van de depressieve positie en de geslaagde oprichting van het goede object in het innerlijk. Kohlbrügges theologie blijft, uiteindelijk, steken in de ambivalentie van de paranoïde-schizoïde positie en bereikt niet de synthese van de depressieve positie. Dat is de prijs die Kohlbrügge betaalt voor de dynamische spanning van het onmogelijke. We kunnen deze spanning niet beter verwoorden dan met de woorden van Kohlbrügge zelf, woorden waarmee we ook onze scriptie inluidden:

Men houde zich geheel vast aan het geloof zonder handen, zie steeds op Christus aan de rechterhand des Vaders zonder gezicht, blijve gaan op de goede weg van Christus' heil, voortdurend voorwaarts zonder voeten (...).

Literatuurlijst

per rubriek gerangschikt op volgorde van relevantie

H.F. Kolbrügge: primaire literatuur

H.F. Kohlbrügge, *Het zevende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen*, Amsterdam 1932

H.F. Kohlbrügge, *Das siebente Kapitel des Briefes Pauli an die Römer*, Elberfeld 1855³

H.F. Kohlbrügge, 'Leerrede over Romeinen 7:14', in: [redactie anoniem], *Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrügge en een van de meest beroemde zijner tijdgenoten over de leer der heiligmaking, naar aanleiding van en vermeerderd met eene leerrede van Dr. Kohlbrügge*, Amsterdam 1892

[Redactie anoniem], *Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrügge en een van de meest beroemde zijner tijdgenoten over de leer der heiligmaking, naar aanleiding van en vermeerderd met eene leerrede van Dr. Kohlbrügge*, Amsterdam 1892

H.F. Kohlbrügge, 'Gastpredigt über Römer 7, V. 14', in: *Drei Gastpredigten über Römer 7,14*, Elberfeld 1855³

H.F. Kohlbrugge, *Overdenking van het eerste hoofdstuk van het evangelie van Mattheüs*, Amsterdam 1939

H.F. Kohlbrügge, *Betrachtung über das erste Kapitel des Evangeliums nach Matthäus*, Elberfeld 1844

H.F. Kohlbrügge, *Leerredenen, derde en vierde twaalftal*, Amsterdam 1911

H.F. Kohlbrügge, *Zwanzig Predigten im Jahre 1846 gehalten*, Elberfeld 1925

H.F. Kohlbrügge, *Die anvertrauten Pfunde, Der Hirt und seine Schafe, Das hochzeitliche Kleid*, Elberfeld 1855⁴

H.F. Kohlbrügge, *De eenvoudige Heidelberger*, Nijkerk 1941

H.F. Kohlbrügge, *De leer des heils: in vragen en antwoorden in het jaar 1846 opgesteld*, Amsterdam 1938

H.F. Kohlbrügge, *Die Lehre des Heils in Fragen und Antworten*, Elberfeld 1903

H.F. Kohlbrügge, *Door zijne wonden is ons genezing geworden. Brieven van Dr H.F. Kohlbrugge*, Georg Helbig (red.), Wageningen 1935

H.F. Kohlbrügge, *Schriftverklaringen [I]*, Berkel 1965

H.F. Kohlbrügge, *Schriftverklaringen [X]*, Berkel 1969

H.F. Kohlbrügge, *Schriftverklaringen [XX]*, Berkel 1971

H.F. Kohlbrügge, *Waartoe het Oude Testament?*, Kampen 1988³

H.F. Kohlbrügge, *Zeven preeken over den profheet Jona*, Amsterdam 1937

H.F. Kohlbrügge, *De bekering van Paulus*, Houten 1996

H.F. Kohlbrügge, *Beproeft uzelf!*, Amsterdam 1934

H.F. Kohlbrügge: secundaire literatuur

A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 2004, p. 100-112

W. Aalders en D. van Heyst (red.), *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1975). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften*, Den Haag, 1976

Walter Kreck, *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrügge*, München 1936

Hermann Klugkist Hesse, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, Barmen 1935

W.A. Hoek, *H.F. Kohlbrügge, de onheilige heilige*, Amsterdam 1964

H. Klugkist Hesse, *H.F. Kohlbrügge*, Wuppertal 1935

H. van Druten, *Hoe Dr. H.F. Kohlbrugge predikant werd*, Leiden 1884

Th. Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, Düsseldorf 1935

J.H.F. Kohlbrügge, *Lijst van werken en geschriften van en over Dr. H.F. Kohlbrügge, benevens eene voorrede bevattende eenige bijzonderheden betreffende diens afzetting als proponent en verhouding tot afscheiding enz.*, Amsterdam 1887

W.C. Meeuse, *Kohlbrugge en Steven de Clerq. Een vriendschap op afstand*, Zoetermeer 2000

J. Loos, *De theologie van Kohlbrügge*, Amsterdam 1948

Melanie Klein: primaire literatuur

M. Klein, 'Notes On Some Schizoid Mechanisms (1946)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963 [The Writings of Melanie Klein. Volume III [The International Psycho-Analytical Library No. 103]]*, Londen, 1975

M. Klein, 'On the Theory of Anxiety and Guilt (1948)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, 'On Identification (1955)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, 'Envy and Gratitude (1957)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, *Envy and Gratitude, and Other Works, 1946-1963* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], (red.) R. Money-Kyrle, Londen, 1975

M. Klein, 'A Contribution to the Psychogenesis of Manic-Depressive States (1935)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-1945* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, 'Love, Guilt and Reparation (1937)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-1945* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, 'Mourning and its Relation to Manic-Depressive States (1940)', in: (red.) R. Money-Kyrle, *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-1945* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], Londen, 1975

M. Klein, *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-1945* [*The Writings of Melanie Klein. Volume III* [The International Psycho-Analytical Library No. 103]], (red.) R. Money-Kyrle, Londen, 1975

M. Klein, *The Psycho-Analysis of Children* [The International Psycho-Analytical Library No. 22], (red.) Ernest Jones, Londen, 1950

Melanie Klein: secundaire literatuur

Hanna Segal, *Introduction to the Works of Melanie Klein*, Londen 1973

Sophia E. Forster en Donald L. Carveth, *Christianity: a Kleinian Perspective*, 1999, gepubliceerd op het internet

J.R. Greenberg en S.A. Mitchell, *Object Relations in Psychoanalytic Theory*, Cambridge, 1983

Phyllis Grosskurth, *Melanie Klein: Her World and Her Work*, Ontario 1986

Judith Hughes, *Reshaping the Psychoanalytic Domain. The Work of Melanie Klein*,
W.R.D. Fairbairn, & D.W. Winnicott, Berkeley 1989

M.H.M. de Wolf, *Inleiding in de psychoanalytische psychotherapie*, Bussum 2002, p.
45-52

Overig

M. Luther, *Vorlesung über den Römerbrief*, 1516, Weimarer Ausgabe 56